

Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığı

B.Ali EŞİYOK*

“Türkiye'nin bugün izlemeye çalıştığı 'her ne pahasına olursa olsun ihracat' modeli, bir yandan kütlelerin yoksullaşma sınırına yaklaşması, öte yandan yurt içinde sermaye malları üreten sanayilerin geliştirilmesinden ısrarla kaçınılması ve özel kesimin düşük yatırım eğilimi nedeniyle orta dönemde tıkanma ve düşük gelir-düşük tasarruf-düşük yatırım dengesine gitme eğilimi gösterecektir¹”.

1. Giriş

Türkiye ekonomisinde 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan iki büyük krizin ödemeler bilançosundan kaynaklanması ve cari işlemler dengesinin son yıllarda giderek bozulması benzer krizlerin tekrarlanması olasılığına dair beklentileri güçlendirmektedir. 2002 yılında 1.5 milyar dolar düzeyinde gerçekleşen cari açık, 2003 yılında 8 milyar dolara, 2004 yılında 15.6 milyar dolara, 2005 yılında 22.7 milyar dolara ve 2006 yılında ise 31.4 milyar dolara ulaşarak Türkiye tarihinin en yüksek cari açık değerleri meydana gelmiştir. Başka bir ifadeyle, 2002-2006 döneminde cari açığın % 1993 gibi rekor bir oranda arttığı, 2004 yılından itibaren cari açık/GSMH oranının, 2001 kriz öncesi yılda gerçekleşen %4.9 oranının da üzerinde bir platoya yerleştiği izlenmektedir. Ekonomi yazınında cari açığın ulusal gelirin %5'ni geçmesi durumunda (Freund, 2005:1278-1298) önemli bir finansal kırılganlık göstergesi olarak

* Türkiye Kalkınma Bankası'nda Ekonomist.

¹ Türel (1982: 189; vurgu bizim).

yorumlanabileceği, Şili ve Meksika'da 1980'li yılların başında, Meksika ve Arjantin'de 1990'lı yılların ortalarında ve Yeni Sanayileşen G. Doğu Asya ülkelerinde 1990'lı yılların sonunda görülen finansal krizlere büyük cari açıkların eşlik etmesi, cari açık olgusunun öncelikle izlenmesi gereken parametrelerden biri olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.

Türkiye'de cari açık üzerine yapılan tartışmalar genel olarak iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi, cari açığın arkasında büyümeden kaynaklanan talep artışı olduğu, ekonomideki yavaşlamaya koşut olarak cari açığın da daralacağı, serbest kur rejiminde cari açığa kurun intibak edeceği ileri sürülürken, ikinci yaklaşıma göre ise cari açığın arkasında reel ekonomiden bağımsız olarak belirlenen aşırı değerlenmiş YTL'nin yattığı ileri sürülmektedir. Bu yaklaşıma göre kısa vadeli sermaye girişleri kur üzerinde baskı oluşturarak cari açığın artmasına neden olmaktadır². Birinci yaklaşımı savunanlar cari açık ile ilgili temel bir hataya düşmekte, "cari açık düzeltilmesi gereken bir neden değil, sermaye hareketleri ile başlayan bir sürecin nihai sonucu olduğu (Boratav, 2006:27)" bu yaklaşımda göz ardı edilmektedir.

Türkiye ekonomisinde cari işlemler olgusunu incelemeyi hedefleyen bu yazı dört bölüm altında kurgulanmıştır. Giriş'i izleyen ikinci bölümde cari işlemler dengesi ve cari işlemler dengesi ile yakın bağıntısı nedeniyle büyüme, işsizlik, reel döviz kuru ve cari açığın finansmanı gibi seçilmiş parametrelerin analizi hedeflenmektedir. Özellikle dışa açık ekonomi altında ülkenin giderek sanayileşmeden ve üretimden (dolayısıyla kalkınmadan) uzaklaşması cari açığın arkasındaki yapısal unsurları oluşturmaktadır. Bu bağlamda, üçüncü bölümün konusunu birikim modelleri (ithal ikamesi ve ihracata dayalı) çerçevesinde sanayileşmenin dinamikleri ve cari açık olgularının incelenmesi oluşturmaktadır. Dördüncü ve son bölümde ise çalışmanın bulgularından hareketle politika önerisine yer verilmektedir.

2.Cari İşlemler Dengesi

Cari açık kavramı en genel anlamda dış kaynak transferini tanımlamakta ve yabancı tasarruf kullanımı anlamına gelmektedir. Ödemeler dengesinde cari işlemler dengesi şu kalemlerden oluşmaktadır: (Mal İhracatı-Mal İthalatı)+ (Hizmet Gelirleri-Hizmet Giderleri)+ (Diğer Gelirler-Diğer Giderler)+/- Cari Transferler. Ödemeler dengesinde cari açığın oluşmasına etki eden iki kaynak

² Türkiye 1989 yılında TL'nin konvertibilitesini IMF'ye onaylatabilmek için, dış ticaret ve mali piyasalarda her türlü serbestleştirmeyi gerçekleştirmiş, bunun sonucunda 1990'lı yıllarda üç (1991, 1994 ve 1998/1999) kriz yaşamıştır. 2000 sonu ile 2001 başında yaşanan kriz ile birlikte, 11-12 yıllık gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde Türkiye ekonomisi tarihinin hiçbir kesitinde görülmeyen bir sıklıkla krizden krize sürüklenmiştir.

transferinden birisi yurt dışına yapılan faktör ödemeleri (esas olarak dış borç faiz ödemeleri) diğeri ise mal ve hizmet ticaret açığıdır. Ülkemizde faiz ödemelerinden kaynaklanan açık ticaret açığından düşük iken, kimi ülkelerde (örneğin L. Amerika ülkelerinde) faiz ödemelerinden kaynaklanan açık ticaret açığının üzerinde seyretmektedir.

Türkiye ekonomisine ilişkin cari işlemler dengesi ve bileşenlerinin gelişimini gösteren Tablo 1 verileri incelendiğinde, cari işlemler hesabının ana unsurunun dış ticaret kalemi olduğu görülmektedir. Türkiye'nin cari hesap yapısında turizm, bavul ticareti, faiz gelir ve giderleri ve işçi dövizleri ise diğer önemli kalemleri oluşturmaktadır. Türkiye'de bavul ticaretinin ve işçi dövizlerinin gelir-gider farkı pozitif bakiye verirken, cari işlemler hesabının en büyük kalemini oluşturan dış ticaret dengesinin neti ise genel olarak eksi bakiye vermektedir. Ancak döviz kurunun "uygun" olduğu yıllarda dış ticaret açığı fazla büyümekte, cari hesap dengeye yakın oluşmaktadır. 1996, 1997 ve 2002 yılları bu özellikleri taşımaktadır. 1993, 2000, 2003, 2004, 2005 ve 2006 yılları ise reel kurun değerli olduğu, bu nedenle cari işlem açıklarının büyüdüğü yıllardır. Türkiye ekonomisinde cari işlemler dengesinin diğer bir özelliği de kriz yıllarında ve/veya ekonominin durgunluğa sürüklendiği yıllarda fazla vermesi ve özellikle ara mallarında dışa bağımlılığın yüksek olması nedeniyle de normal yıllarda açıkla karşılaşmasıdır³.

Türkiye, hizmet ticaretinde fazla vererek, mal ticaretindeki açığın, dolayısıyla cari açığın daha fazla büyümesini engelleyebilmektedir. Ancak, hizmet ticaretinin bu işlevini 1990'lı yıllarda giderek kaybetmeye başladığı, hizmet ticaretine ilişkin ihracat ve ithalat artış hızlarından (veya hizmet ticaretine ilişkin ihracatın ithalatı karşılama oranlarından) anlaşılmaktadır. 1981-1989 döneminde hizmet ihracatı yıllık ortalama %28.1 oranında artarken,

³ Türkiye ekonomisinin son yıllarda yüksek oranlarda cari açık vermesi dünya ekonomisindeki gelişmelerle de uyumlu gözükmemektedir. 1999 yılından itibaren Türkiye yapısındaki "çevre" ekonomilerin tümünü kapsayan konsolide ödemeler dengesi "fazla" vermiştir. 1997/1998 Asya krizi ile birlikte çevre ülkelerin dünya ekonomisi içindeki konumunda önemli dönüşümler yaşanmış, krizin yarattığı şoklar ve izleyen beş yıl boyunca süren dalga, Asya dışına da yayılan istikrarsızlık ortamı, IMF reçetelerinin etkileri ve dış borç yükünün finansman gereksinimleri, çevre ekonomileri bir bütün olarak cari fazla vermeye zorlamış ve bu olgu kriz konjonktürü sona erdikten sonra da devam etmiştir. Ancak, çevre ekonomilerin cari fazla yolu ile ABD'nin yüksek boyutlu cari açıklarının finansmanı 2003-2006 döneminde düşmeye başlamış, böylelikle bu ülkelerin Amerikan ekonomisinin gereksinim duyduğu dış kaynak akımlarına artık katkı yapmadığı, bu katkının petrol ihracatçısı ülkeler ile Çin tarafından yapılmaya devam edildiği görülmektedir (Boratav, 2007:1-2; BSB, 2007:3-4). Çevre ekonomileri için gözlemlenen bu eğilime Türkiye'nin uymadığı, Türkiye'nin son yıllarda yüksek oranlarda cari açık verdiği, cari açığın ulusal gelir içerisindeki payının da dramatik ölçülerde arttığı görülmektedir. Çevre ekonomilerin cari işlem dengesinde meydana gelen gelişmeler için bkz. Boratav (2005:32-46); Chandrasekhar (2006:61-92).

Tablo 1: Cari İşlemler Dengesi ve Bileşenleri (Milyar Dolar)

CAB	Xm	Mm	TBm	Xs	Ms	TBS	TBm,s	Xi	Mi	TBi	TBm,s,i	CT	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1980	-3.4	2.9	-7.5	-4.6	0.8	-0.6	0.2	-4.4	0.0	-1.1	-1.1	-5.6	2.2
1981	-1.9	4.7	-8.6	-3.9	1.3	-0.5	0.8	-3.1	0.0	-1.4	-1.4	-4.5	2.6
1982	-1.0	5.9	-8.5	-2.6	1.9	-1.1	0.9	-1.8	0.1	-1.6	-1.5	-3.2	2.3
1983	-1.9	5.9	-8.9	-3.0	2.0	-1.2	0.7	-2.3	0.1	-1.5	-1.4	-3.7	1.8
1984	-1.4	7.1	-10.1	-3.0	2.5	-1.5	1.0	-2.0	0.1	-1.6	-1.5	-3.5	2.1
1985	-1.0	8.0	-11.0	-3.0	3.2	-1.6	1.6	-1.4	0.3	-1.9	-1.6	-3.0	2.0
1986	-1.5	7.5	-10.6	-3.1	3.1	-1.5	1.6	-1.5	0.3	-2.2	-1.9	-3.4	1.9
1987	-0.8	10.2	-13.5	-3.3	3.9	-1.8	2.2	-1.1	0.4	-2.5	-2.1	-3.2	2.4
1988	1.6	11.7	-13.5	-1.9	5.9	-2.1	3.8	2.0	0.4	-2.9	-2.5	-0.6	2.2
1989	0.9	11.6	-15.9	-4.3	6.6	-2.5	4.0	-0.3	0.7	-3.0	-2.3	-2.6	3.5
1990	-2.6	13.0	-22.5	-9.6	8.1	-3.1	5.0	-4.6	0.9	-3.4	-2.5	-7.1	4.5
1991	0.3	13.6	-20.9	-7.3	8.4	-3.3	5.2	-2.1	0.9	-3.6	-2.7	-4.8	5.0
1992	-1.0	14.7	-22.8	-8.1	9.6	-3.8	5.8	-2.3	1.0	-3.6	-2.6	-4.9	3.9
1993	-6.4	15.3	-29.4	-14.1	10.9	-4.2	6.7	-7.3	1.1	-3.9	-2.7	-10.1	3.7
1994	2.6	18.1	-22.3	-4.2	11.1	-4.0	7.1	2.9	0.9	-4.2	-3.3	-0.4	3.0
1995	-2.3	21.6	-34.8	-13.2	14.9	-5.3	9.6	-3.5	1.5	-4.7	-3.2	-6.7	4.4
1996	-2.4	32.1	-42.3	-10.3	13.4	-6.7	6.7	-3.6	1.6	-4.5	-2.9	-6.5	4.1
1997	-2.6	32.1	-47.2	-15.0	19.7	-8.8	10.9	-4.1	1.9	-4.9	-3.0	-7.1	4.5
1998	2.0	30.7	-44.7	-14.1	23.7	-10.2	13.5	-0.5	2.5	-5.5	-3.0	-3.5	5.5
1999	-1.3	28.8	-39.0	-10.2	16.8	-9.3	7.5	-2.7	2.4	-5.9	-3.5	-6.2	4.9
2000	-9.8	30.7	-52.7	-22.0	20.4	-9.0	11.4	-10.6	2.8	-6.8	-4.0	-14.6	4.8
2001	3.4	34.4	-38.1	-3.7	16.0	-6.9	9.1	5.4	2.8	-7.8	-5.0	0.4	3.0
2002	-1.5	40.1	-47.4	-7.3	14.8	-6.9	7.9	0.6	2.5	-7.0	-4.6	-4.0	2.4
2003	-8.0	51.2	-65.2	-14.0	19.0	-8.5	10.5	-3.5	2.2	-7.8	-5.6	-9.1	1.0
2004	-15.6	67.0	-90.9	-23.9	22.9	-10.1	12.8	-11.2	2.7	-8.2	-5.5	-16.7	1.1
2005	-22.7	77.0	-110.5	-33.5	26.5	-11.4	15.1	-18.5	3.7	-9.5	-5.8	-24.3	1.5
2006	-31.3	91.5	-131.4	-39.9	24.3	-10.8	13.5	-26.4	4.5	-11.1	-6.6	-33.0	1.7

Kaynak ve Notlar: TCMB. 1. sütun cari işlemler dengesini (CAB); 2. sütun mal ihracatını (Xm); 3. sütun mal ithalatını (Mm); 4. sütun mal dış ticaretinin dengesini (TBm); 5. sütun hizmet ihracatını (Xs); 6. sütun hizmet ithalatını (Ms); 7. sütun hizmetlerde dış ticaret dengesini (TBS); 8. sütun mal ve hizmet dış ticaret dengesini (TBm,s); 9. sütun yatırım gelirlerini (Xi); 10. sütun yatırım giderlerini (Mi); 11. sütun yatırım gelirleri dengesini (TBi); 12. sütun mal, hizmet ve yatırım dengesini (TBm, s, i) ve 13. sütun ise cari transferleri (CT) göstermektedir. Yuvarlamalar nedeniyle CAB değerleri tam tutmayabilir. Topamlar yuvarlama nedeniyle tam tutmayabilir.

hizmet ithalatı %21.5 oranında artmıştır. Oysa 1990- 2006 döneminde hizmet ihracatının yıllık ortalama %9.9, hizmet ithalatının ise %10.4 oranında arttığı saptanmaktadır.

Cari işlemler dengesinin unsurlarından biri olan yatırım gelirleri dengesi de tıpkı mal dış ticaret dengesi gibi açık vermekte, 2006 yılında 6.6 milyar dolar gibi yüksek bir düzeye çıktığı izlenmektedir. Yatırım gelirleri dengesinin giderek açık vermesi ise dış borç faiz ödemelerinde meydana gelen artıştan kaynaklanmaktadır. 1980 yılında 1.1 milyar dolar olan dış borç yıllık faiz ödemelerinin, 1994 yılından sonra 4.2 milyar dolara, 2000'li yıllarda ise hızla artarak 2006 yılında 11.1 milyar dolar gibi yüksek bir değere ulaştığı görülmektedir. 2006 yılı itibariyle yatırım gelirleri açığının cari açığa katkısı (6.6 milyar dolar ile) %20 civarında tespit edilmektedir. Türkiye 1983 yılından itibaren faiz gelirleri de elde etmeye başlamıştır. Kredili mal ve hizmet satışları sonucu ödemeler bilançosuna faiz girişi kaydedilmiş, böylelikle yatırım gelirleri açığının daha da büyümesi engellenebilmiştir. Diğer yandan cari transferlerinin 2003 yılından itibaren önemli ölçüde aşınmaya başladığı (işçi dövizlerindeki azalış nedeniyle), 1998 yılında 5.5 milyar dolar olan cari transfer değerinin, 2006 yılında 1.7 milyar dolara kadar düştüğü görülmektedir. 2003 yılından itibaren yurt dışındaki işçilerin Türkiye'de yaptığı harcamalar artık işçi dövizini girişi olarak değil, turizm geliri olarak tanımlanmaktadır. Transfer gelirlerinde gözlenen düşüşte bu tanım değişikliğinin de etkisini belirtmek gerekir.

1980-2006 döneminde Türkiye ile dış dünya arasındaki kaynak transferi hangi yönde gelişmiştir? Bu sorunun yanıtı için, cari işlemler dengesinden, net faiz/kâr dengesini (gelirler dengesini) çıkararak kaynak transferinin yönü tespit edilebilir. Bu işlem sonucunda elde edilen değer pozitif ise Türkiye'den dış dünyaya net kaynak transferinin gerçekleştirildiği, işlem sonucunun negatif olması durumunda ise dış dünyadan Türkiye'ye kaynak transferinin gerçekleştirildiği (Boratav, 2005:35) anlaşılacaktır. Gelirler dengesinin negatif değer alması, dışarıya transfer edilen fazlanın (faiz ve kârın) dışarıdan elde edilen fazladan daha büyük olduğunun bir göstergesidir. Buna göre kaynak transferinin gelişimi 1980-2006 dönemi bağlamında incelendiğinde, söz konusu 27 yıl içerisinde 17 yılda Türkiye dış dünyaya kaynak aktarırken, geriye kalan 10 yılda da dış dünyadan Türkiye'ye kaynak aktarımı gerçekleşmiştir. Türkiye 17 yıl boyunca dış dünyaya 41.2 milyar dolar kaynak aktarırken, dış dünyadan Türkiye'ye 10 yılın toplamı olarak 67.0 milyar dolar kaynak transferi gerçekleşmiştir. Son üç yılın (2004, 2005 ve 2006) toplamı olarak dış dünyadan Türkiye'ye aktarılan kaynağın 51.7 milyar dolar gibi yüksek bir düzeye ulaştığı, diğer 7 yılın toplamında Türkiye'ye aktarılan kaynağın

sadece 15.3 milyar dolar olduğu göz önüne alınır, dış dünyadan Türkiye'ye aktarılan kaynağın son 3 yıl boyunca verilen yüksek cari açıktan kaynaklandığı görülmektedir. Toplam kaynak transferinin hangi yönde geliştiğine ilişkin hesaplamada son üç yıl hesaba katılmadığında, Türkiye'nin dış dünyaya 25.9 milyar dolar kaynak aktardığı saptanmıştır.

Türkiye'nin dış dünyaya kaynak aktardığı 17 yılın 6 yılı cari işlemler dengesinin fazla verdiği yıllardır. Türkiye ekonomisinin cari fazla verdiği yılların, ekonominin ya çok düşük oranda büyüdüğü ya da kriz yaşadığı yıllar olduğu göz önüne alınır, kriz koşullarında küçülen ekonomi dış dünyaya karşı cari fazla vererek ulusal kaynakların bir kısmının ülke dışına çıkmasına neden olmuştur⁴.

2.1. Tasarruf Yatırım Açığı ve Dış Kaynak

Dışa açık bir ekonomide ulusal muhasebe tanımları (GSYİH ve GSMH) (1) ve (2) nolu denklemlerde gösterildiği gibidir.

$$GSYİH = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

$$GSMH = C + I + G + (X - M) + F \quad (2)$$

(1) nolu denklemlerde; C; özel tüketimi, I; özel yatırımı ve G; kamu harcamalarını, ;dış ticaret dengesini göstermektedir. (2) denkleminde yer alan F ise net dış âlem faktör gelirlerini göstermektedir.

Cari işlemler dengesi ("current account balance", CAB) ise;

$$CAB = (X - M) + F + URT \quad \text{dir.} \quad (3)$$

(3) denkleminde URT; net karşılıksız transferleri göstermektedir. (3) denklemden hareketle ve tanım gereği

$$CAD ("current account deficit") = - CAB \quad (4)$$

olduğu hatırlanarak,

⁴ Daha genel bir çerçevede, Metropol ülkeler ile çevre ülkeler arasındaki kaynak transferinin yönüne ve dinamiklerine ilişkin detaylı bir analiz için bkz. Boratav (2005).

$$X - M + F = - (CAD + URT) \quad (5)$$

$$GSMH + CAD + URT = C + I + G \quad (6)$$

(6) denklemindeki (CAD+URT), dış kaynak veya dış açık olarak adlandırılmakta ve aşağıda FD simgesiyle gösterilmektedir. Tasarruf-yatırım denkleği açısından (6) nolu denkleğin eşdeğeri ise

$$Sp + Sg + (CAD + URT) = Ip + Ig \quad \text{dir.} \quad (7)$$

veya

$$(Sp - Ip) + (Sg - Ig) = - (CAD + URT) \quad (8)$$

yazılabilir.

Ayrıca (5) nolu denklemden hareketle cari işlemler açığı (CAD); net dış âlem faktör gelirleri (F), net karşılıksız transferler (URT) ve dış ticaret dengesinin (X-M) toplamından oluştuğu gösterilebilir.

$$- CAD = (X - M) + F + URT \quad (9)$$

2.1.1. Tasarruflar, Yatırımlar ve Dış Kaynak

Bu alt bölümde tasarruf, yatırım ve dış kaynak kullanımında meydana gelen gelişmelerin değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Bunun için ekonominin genel dengesini ve seçilmiş kimi makro-ekonomik göstergelerin gelişimini gösteren Tablo 2 verilerinden yararlanıyoruz.

Tablo 2’de gösterilen toplam kaynaklar (TR); milli gelirin (GNP) ve dış kaynağın (FD) toplamından oluşmaktadır. Böylece toplam kaynaklar, özel sabit sermaye yatırımı (Fip), kamu sabit sermaye yatırımı (Fig), özel tüketim (Cp) ve kamu tüketimi (Cg) biçiminde kullanılmaktadır. Toplam sabit yatırımların (It) ise tanım gereği, özel tasarruflar (Sp), kamu tasarruflarında (Sg) oluşan yurt içi tasarruf toplamına (Sd) ve dış tasarruflar (dış kaynak) toplamına (FD) eşit olması beklenir. Toplam sabit yatırım değerleri (It) stok değişimlerini de (CS) içermektedir.

Toplam tasarruf/yatırım farklarının gelişimi kamu ve özel kesim bağlamında değerlendirildiğinde; kamu tasarruf/yatırım farkının son iki yılda kamu

Tablo 2: Ekonominin Genel Dengesi ve Seçilmiş Bazı Göstergeler (GSMH İçinde Paylar) (Cari Fiyatlarla)

		1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1	GNP	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2	FD	3.8	0.8	2.5	6.5	-1.3	2.6	4.2	6.2	6.7	8.2
3	TR	103.8	101.0	102.5	106.5	98.7	103.0	104.2	106.0	107.0	108.2
4	FI (4a+4b)	26.3	24.5	22.1	22.6	19.0	17.4	16.1	18.4	20.1	21.6
4a	Fig	5.9	6.0	6.2	6.9	6.3	6.3	4.9	4.2	5.0	5.0
4b	Fip	20.4	18.5	15.9	15.6	12.7	11.0	11.2	14.2	15.1	16.6
5	CS (5a+5b)	-1.2	-0.6	1.6	2.1	-2.9	4.3	7.4	8.1	4.8	3.2
5a	CSg	0.5	0.5	0.1	0.1	-0.8	0.0	-0.2	0.0	0.2	-0.1
5b	CSp	-1.6	-1.2	1.5	2.0	-2.0	4.3	7.5	8.2	4.6	3.3
6	Ct(6a+6b)	78.7	76.9	78.9	81.9	82.6	81.0	80.7	79.7	81.8	83.4
6a	Cg	10.7	11.1	13.2	12.4	13.2	12.7	12.3	12.0	12.0	12.4
6b	Cp(3-(12+6a))	68.0	65.9	65.6	69.5	69.4	68.2	68.5	67.7	69.8	71.1
7	Sd(7a+7b)	21.3	23.1	21.1	18.1	17.4	19.0	19.3	20.3	18.2	16.6
7a	Sg(9-6a)	0.8	-1.9	-6.9	-5.2	-9.9	-6.2	-5.3	-1.3	4.0	5.3
7b	Sp(8-6b)	20.5	25.0	28.0	23.3	27.3	25.3	24.6	21.6	14.2	11.3
8	Dip (1-9)	88.5	90.9	93.7	92.8	96.7	93.5	93.1	89.3	84.0	82.4
9	Dig	11.5	9.1	6.3	7.2	3.3	6.5	6.9	10.7	16.0	17.6
10	(S-I)g(7a-(4a+5a))	-5.6	-8.4	-13.2	-12.2	-15.4	-13.0	-10.0	-5.5	-1.2	0.4
11	(S-I)p(7b-(4b+5b))	1.7	7.7	10.6	5.7	16.6	9.9	5.9	-0.8	-5.5	-8.6
12	It(4+5)	25.1	23.9	23.7	24.7	16.1	21.7	23.5	26.5	24.9	24.8
13	Cp/Dip (6b/8) (%)	76.8	72.5	70.0	74.9	71.8	72.9	73.6	75.8	83.1	86.3
14	Sd/It(7/12) (%)	84.9	96.7	89.0	73.3	108.1	87.6	82.1	76.6	73.1	66.9
15	Sd/FI(7/4) (%)	81.0	94.3	95.5	80.1	91.6	109.2	119.9	110.3	90.5	76.9

Kaynak ve Notlar: DPT. Yıllık Programlar. 2006 yılı değeri gerçekleşme tahminidir. Yuvarlamalar nedeniyle toplamlar tutmayabilir. Oranlar ve parantez içerisindeki değerler tarafımızdan eklendi.

tasarruflarında gözlenen artış nedeniyle “fazlaya” dönüştüğü görülmektedir. 1997 yılında ulusal gelirin %0.8’i oranında gerçekleşen kamu kesimi tasarruf oranının, 1999-2003 döneminde önemli ölçüde aşındığı, ancak 2005 yılından itibaren düzelerek, 2006 yılında ulusal gelirin %5.3’ne yükseldiği anlaşılmaktadır. Kamu tasarruflarında ve kamu tasarruf yatırım dengesinde 2005 ve 2006 yıllarında gözlenen görece düzelmeye karşın, özel kesim tasarruf/yatırım fazlasının, 2004, 2005 ve 2006 yıllarında “açığa” dönüştüğü, bunun neticesinde 2006 yılı itibarıyla ulusal gelirin %8.2’ne yükselen dış kaynak gereksiniminin özel sektör kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Özel kesimin son üç yılda tasarruf açığı vermesinde görece olarak artan yatırımlar ve daha belirgin olarak düşen tasarruf (artan tüketim düzeyi) etkide bulunmuştur. 1997 yılında %20.5 oranında gerçekleşen özel tasarruf/GSMH oranının 2005 yılında %14.2’ye, 2006 yılında ise %11.3 oranına gerilediği görülmektedir. Özel kesimin tasarruf oranındaki düşüş eğilimi özel tüketim/özel harcanabilir gelir (Cp/Dip) oranında da açıkça izlenmektedir. Buna göre 1997 yılında %76.8 oranında gerçekleşen (Cp/Dip) oranının, 2006 yılında %86.3 gibi oldukça yüksek bir düzeye çıktığı, dış kaynak girişlerinin sağlamış olduğu para ve kredi genişlemesi sonucu hane halklarının giderek daha fazla borçlanma ve daha fazla tüketime yöneldikleri anlaşılmaktadır⁵. Kaldı ki, gerek dolaşımdaki nakit paranın ve gerekse de tüketici kredisi kullanımının GSMH içerisindeki paylarının özellikle 2004 yılından itibaren önemli ölçüde yükseldiği saptanmaktadır. Buna göre 2004 yılında %3 olan tüketici kredileri/GSMH oranı 2006 yılında %8’e, aynı dönemde dolaşımdaki nakit paranın GSMH içerisindeki payı ise %2.9’dan %4.3’e yükselmiştir. Başka bir deyişle, tüketici kredileri 2004-2006 döneminde %257 oranında artarken (12.924.653 bin YTL’den 46.151.088 YTL’ye), dolaşımdaki para ise aynı dönemde %98 oranında (12.446.299 bin YTL’den 24.676.425 YTL’ye) bir artış kaydetmiştir. Özetle, kamu sektörü yatırım/tasarruf açığına (son iki yılda gözlenen görece daralmaya karşın) son yıllarda özel kesim yatırım/tasarruf açığının da eşlik etmeye başladığı, bunun sonucunda ekonominin önemli ölçüde dış kaynağa ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.

Yurt içi tasarrufların sabit sermaye yatırımlarının ve toplam yatırımların finansmanına katkısı hangi yönde gelişmiştir? Bu sorunun yanıtı için Tablo 2’nin son iki satırında gösterilen verileri kullanabiliriz. Buna göre 1997 yılında

⁵ Türel’in (2007:73-74) ve Somçağ’ın (2006:211-225) vurguladığı gibi, özel tasarruf oranlarında özellikle 2005 ve 2006 yıllarında gözlenen önemli düşüşün bir nedeni olarak milli gelir ölçümlerinde (stok artışlarından kaynaklanan) yapılan abartılı hesaplamalardan kaynaklanmış olabileceğini düşündürmektedir. Milli gelirin abartılı olarak tespit edilmesi, artık olarak hesaplanan özel harcanabilir gelirin daha yüksek tespit edilmesine neden olmaktadır. Özel harcanabilir gelirin yüksek tahmini ise (sabit yatırımlar ve cari açıktaki yanılma payları görece düşük olduğundan) yüksek tüketim (düşük tasarruf) sonucunu doğurmaktadır.

%84.9 olan toplam yurt içi tasarruflar/toplam yatırımlar (Sd/It) oranının, 2006 yılında %66.9'a gerilediği görülmektedir. Stok farklarının katkısıyla %25'ler platosuna yerleşmiş bulunan toplam yatırımların, son yıllarda önemli ölçüde gerileme trendine girmiş görünen yurt içi tasarruflar yolu ile finansmanın giderek zayıflamaya başladığı izlenmektedir. Toplam yurt içi tasarrufların sabit sermaye yatırımlarını finansman oranı (Sd/FI) ise %81'den %76.9'a gerilemiştir. Sabit sermaye yatırımlarının giderek daha az yurt içi tasarruflar kullanılarak finanse edilmesi yanında sabit sermaye yatırımlarında gözlenen aşınma da dikkat çekicidir. 1997 yılında %26.3 oranında gerçekleşen sabit sermaye/GSMH oranının 2003 yılında %16.1 oranına gerilediği görülmektedir. Kalkınmanın en temel iki bileşeni olan yatırım ve tasarruf oranlarının %20'ler oranını kalıcı bir şekilde aşamamış olması Türkiye gibi yarı-sanayileşmiş bir ekonominin gelişme dinamikleri açısından son derece kaygı vericidir. Sermaye girişlerini artırmak için gündeme gelen yüksek faiz uygulaması⁶ reel yatırımları caydırıp spekülasyon mali yatırımları özendirirken, özel kesimin elindeki yatırılabılır fonları reel yatırımlar yerine spekülasyon mali faaliyetlere yöneltmektedir. Ulusal gelirin yüksek faizler yolu ile düşük tasarruf eğilimi olan rantiyeye kesimi lehine yeniden dağılımı, toplam tasarruf oranlarını düşürme yönünde etkide bulunmaktadır (BSB, 2006:30-31; Yentürk, 1996:152; Yeldan, 2001:40).

Son yıllarda yüksek düzeylere varan dış kaynak girişinin yurt içi tasarrufları dışlayarak, ulusal tasarrufları daha da düşürdüğü göz önüne alınırsa, bu gelişme Türkiye'nin önümüzdeki yıllarda yüksek tasarruf ve yatırım oranlarına ulaşması önünde önemli bir açmazla karşı karşıya bulunduğunu, bunun da ülkenin kalkınma dinamiklerini yakın gelecekte son derece olumsuz etkileyecek unsurlar taşıdığını vurgulamak gerekir.

Finansal serbestleşme ile birlikte tasarruf oranlarının yükseleceğini ileri süren McKinnon (1973)-Shaw hipotezi (1973) Türkiye ekonomisi için doğrulanmamış, pozitif faiz oranlarına rağmen tasarruf oranları artmamıştır. Ekonomide 1973 yılındaki ulusal tasarruf oranı ancak 1988 yılında aşılabılmıştır. Pozitif reel faiz oranına rağmen tasarruf oranının gerilemiş olması, gelir dağılımındaki bozulma ile birlikte talep yapısının temel tüketim mallarından lüks mallara yönelik bir kaymaya yol açarken, iç tasarruf oranının

⁶ Türkiye'de reel faizlerin yeterince yüksek bulunmadığı ve/veya kriz dönemlerinde kısa vadeli spekülasyon sermaye ülkeyi hızla terk etmektedir. Bunun en yakın örneği, Türkiye'de Mayıs-Haziran 2006 yılında yaşanan "finansal çözüme" sürecinde gerçekleşmiştir. Merkez Bankası sermaye çıkışlarını durdurmak ve TL'deki değer kaybını önlemek için faiz oranlarına müdahale ederek %13,3 olan faiz oranlarını zaman içerisinde %17.5 oranına yükseltmiştir. Yeldan'ın (2006:171-173) hesaplamalarına göre, "finansal çözüme" nin kamu maliyesine ek maliyeti 5.6 milyar dolar düzeyinde tespit edilmiştir.

artırlamayacağını göstermiştir. Diğer yandan, önceki satırlarda da vurgulandığı üzere mali liberalizasyon sonucunda dış kaynaklarda gözlenen artış ulusal tasarruflarla bütünleşmemiş, aksine yurt içi tasarrufları dışlamıştır. Mali serbestleşmeyi takiben para ve sermaye piyasalarının derinlik kazanmasının (financial deepening) tasarrufların mali araçlara yönelmesini kolaylaştıracağı ve kredilere ayrılacak fon miktarını artırarak özel kesim yatırımlarının finansmanına imkan vereceği şeklindeki görüşün de Türkiye bağlamında yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Aksine, gelirin toplumun tasarruf/yatırım eğilimi zayıf, üretken olmayan kesimlerin elinde yoğunlaşması iğreti düzeyde bir lüks tüketim artışına ve üretken yatırımlardan kaçışa neden olmaktadır.

Sonuç olarak, 1980’li yıllarla birlikte gündeme gelen neo-liberal politikaların uygulanması sonucunda üretim eksenli politikalardan hızla uzaklaşmış, “tüketim toplumu” yaratma hedefine ulaşmada önemli mesafeler kat edilmiştir. Bu politikalar sonucunda ancak üretim ve tasarruf yaparak refah düzeyinin artırılacağına dair geleneksel değer kalıpları önemli ölçüde aşınarak, tüketim ideolojisi yerleştirilmiştir. Son çeyrek yüzyıllık deneyim göz önüne alındığında, Türkiye gibi gelir dağılımının son derece bozuk olduğu bir ekonomide, idari düzenlemeler olmadan, salt “piyasa” kanalı ile tüketimi ve lüks ithalatı kısma (tasarrufları artırma) imkânı bulunmamaktadır. Bu bağlamda Türkiye kısa dönemde lüks malların tüketiminde ve ithalatında vergi oranlarını yükselterek ve gelir dağılımını düzelterek, orta ve uzun dönemde ise yeni bir kalkınma paradigması çerçevesinde üretim kapasitesini artırarak ve bu paradigmanın bir bileşeni olarak yeni bir eğitim stratejisi çerçevesinde üretmenin ve üreterek yaşama katılmanın ahlâkını yeniden oluşturarak, üretimi ve tasarrufları artırma ve cari açığı küçültme seçeneği ile karşı karşıya bulunmaktadır. Eğer ulusal yatırımları artırmak için dış kaynağa ihtiyaç duyuluyorsa bunu kaynak projeler çerçevesinde orta ve uzun vadeli kredilerle finanse etme yoluna gidebilir. Böylelikle yatırım tasarruf dengesizliği kısa vadeli spekülâtif sermaye girişlerine dayalı kırılgan bir yapıdan daha kalıcı ve daha sağlam bir finansman imkanına da kavuşmuş olacaktır.

2.2. Büyüme ve Cari İşlemler Dengesi

Türkiye ekonomisinde ulusal gelirin büyüme hızı cari işlemler dengesini yakından etkilemektedir. Büyüme hızının cari işlemler dengesini etkilemesi büyük ölçüde ara malı ithalatından kaynaklanmaktadır. Sabit yatırımların tempolu arttığı yıllarda ise yatırım malı ithalatındaki artış yolu ile cari işlemler dengesine etkide bulunmaktadır. Başka bir deyişle, ekonominin hızlı büyüdüğü yıllarda ithalat da hızla büyümekte, bu gelişmede cari işlemler açığının yükselmesi ile sonuçlanmaktadır. Türkiye ekonomisinde 1980’li

Tablo 3: Büyüme, Cari İşlemler Dengesinin Ulusal Gelir İçerisindeki Payı ve İthalat Artış Oranı (%)

	Büyüme	CAB/GSMH	İthalat Artış Oranı
1980	-2.8	-4.9	56.0
1981	4.8	-2.7	12.9
1982	3.1	-1.4	-1.0
1983	4.2	-3.1	4.4
1984	7.1	-2.4	16.5
1985	4.3	-1.5	5.5
1986	6.8	-1.9	-2.1
1987	9.8	-0.9	27.5
1988	1.5	1.8	1.3
1989	1.6	0.9	10.2
1990	9.4	-1.7	41.2
1991	0.3	0.2	-5.6
1992	6.4	-0.6	8.7
1993	8.1	-3.5	28.7
1994	-6.1	2.0	-20.9
1995	8.0	-1.4	53.5
1996	7.1	-1.3	22.2
1997	8.3	-1.4	11.3
1998	3.9	1.0	-5.4
1999	-6.1	-0.7	-11.4
2000	6.3	-4.9	34.0
2001	-9.5	2.3	-24.0
2002	7.9	-0.8	24.5
2003	5.9	-3.4	34.5
2004	9.9	-5.2	40.7
2005	7.6	-6.3	19.5

Kaynak: TCMB ve DPT. Son iki sütun kendi hesaplamamız.

yılların sonlarına kadar geleneksel olarak gözlenen bu ilişkinin, üretimin ithalata bağımlılığının artması nedeniyle, 1990'lı yıllardan itibaren önemli ölçüde farklılaştığı, 1980'li yıllardaki aynı büyüme hızlarına ulaşmak için 1990'lı ve 2000'li yıllarda giderek daha fazla ithalata gereksinim duyulduğu, bunun da daha yüksek cari açıklarla sonuçlandığı saptanmaktadır. Cari açık ile büyüme arasında gözlenen diğer temel bir olgu ise ekonominin krizde olduğu ya da büyüme hızının düştüğü yıllarda cari açığın fazla ile sonuçlanmasıdır: 1994, 1998/1999 ve 2001 kriz yılları cari açığın fazlaya döndüğü ya da açığın son derece düşük gerçekleştiği yıllardır.

Tablo 3'ün birinci ve ikinci sütunlarında gösterilen GSMH'nin yıllık büyüme hızları ve cari işlemler dengesi (CAB)/GSMH değerleri incelendiğinde, 1990'lı yıllarda CAB/GSMH oranının 2000'li yıllar ile kıyaslandığında oldukça mütevazı kaldığı, 2000 yılından itibaren benzer büyüme hızlarının giderek artan ölçüde cari açığa neden olduğu saptanmaktadır. Örneğin, 1980-2005 döneminin en yüksek büyüme hızının gerçekleştiği 1987 yılında cari açık ulusal gelirin %0.9'u düzeyinde gerçekleşirken, 2004 yılında gerçekleşen ve 1987 büyüme hızı ile neredeyse eşit bulunan %9.9'luk büyüme hızının ulusal gelirin %5.2'si kadar açığa neden olduğu anlaşılmaktadır. 2000'li yıllarda büyüme hızı ile cari işlemler açıkları arasındaki bağlantının bozulmasına yol açan temel unsurlar; imalat sanayinin ithalata bağımlılığında gözlenen artış, Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye'nin üçüncü ülkelere karşı koruma oranlarını tek yönlü olarak önemli ölçüde düşürmesi ve ulusal paranın değerlendirilmesi sonucu ithalatın artması olarak sıralanabilir (BSB, 2007:53-54; Boratav, 2007: 8).

Sermaye hareketlerinin tam liberalizasyonunun gündeme geldiği 1989 sonrası dönem ile 1970'li ve izleyen yıllardaki büyüme sürecinde meydana gelen farklılığa işaret etmek gerekir: 1989 dönemi öncesi yıllarda talep genişlemesi (büyüme) cari açıklara neden olurken, cari açıklar sermaye girişleri ile karşılanmakta idi. Oysa 32 Sayılı Karardan sonraki yıllarda büyüme süreci başta olmak üzere, birçok temel makro ekonomik parametre büyüklükleri doğrudan doğruya sermaye giriş/çıkışlarına bağımlı duruma gelerek, sermaye girişleri, büyüme ve cari açık sırasını izlemeye başlamıştır. Başka bir deyişle, ekonomideki büyüme ve birikim süreçleri büyük ölçüde dış sermaye hareketlerinin yönüne bağlı olmaya başlamıştır. Bu yeni durum, "nedensellik" ilişkisi ile ifade edilmek istenirse; 1989 öncesi yıllarda büyüme cari açık sermaye girişlerine doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken, 1989 sonrasında söz konusu ilişki sermaye girişleri büyüme cari açık nedensellik ilişkisine dönüşmüş gözükmektedir (Arın, 2003; BSB, 2007; Boratav vd. 1996; Yeldan, 2001; Yentürk, 1996).

**Önemli İhracatçı Sektörlere İlişkin İthalat Değerleri (2005) (İhracata Göre Sıralı)
in dolar ve yüzde)**

	X	$X_i/\Sigma X$	M	$M_i/\Sigma M$	X/M
		(%)		(%)	(%)
Ara Taşıtları, Traktör ,Bisiklet, Motosiklet ve Diğer	9.566.435	13,0	10.552.792	9,0	90,7
ın Eşyası ve Aksesuarları	6.590.352	9,0	252.711	0,2	2607,9
Makine ve Cihazlar, Aksam Ve Parçaları	5.426.197	7,4	9.728.045	8,3	55,8
aktörler, Kazan; Makine ve Cihazlar, Aletler,Par.	5.243.569	7,1	16.335.800	14,0	32,1
elik	4.973.475	6,8	9.457.831	8,1	52,6
Giyim Eşyası ve Aksesuarları	4.862.376	6,6	433.39	0,4	1121,9
ı Çelikten Eşya	2.731.357	3,7	1.184.644	1,0	230,6
kıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları, Mumlar	2.641.145	3,6	21.255.586	18,2	12,4
eyveler, Kabuklu Yemişler, Turunçgil ve Kavun K.	2.501.037	3,4	154.307	0,1	1620,8
ın Mamul Diğer Eşya, Kullanılmış Eşya,Paçavralar	1.969.748	2,7	65.044	0,1	3028,3
Plastikten Mamul Eşya	1.722.148	2,3	5.795.589	5,0	29,7
metli Taş Ve Metal Mamulleri, Madeni Paralar	1.325.764	1,8	4.226.911	3,6	31,4
ve, Bitki Parçaları, Sert Kabuklu Yemiş Konser.	1.281.470	1,7	46.934	0,0	2730,4
ada Yüzen Taşıtlar Ve Araçlar	1.251.573	1,7	1.166.002	1,0	107,3
	1.179.569	1,6	2.079.291	1,8	56,7
t, Toprak ve Taşlar, Alçıklar ve Çimento	1.124.129	1,5	265.648	0,2	423,2
Kauçuktan Eşya	1.008.639	1,4	1.205.067	1,0	83,7
ımı(1)	55.398.983	75,4	84.205.592	72,1	65,8
ler Toplamı (2)	73.476.408	100,0	116.774.151	100,0	62,9

Notlar: TÜİK'den hareketle kendi hesaplamamız. Birinci sütun önemli ihracatçı sektörlerin ihracat değerlerini; ikinci sütun toplam ihracat içerisindeki paylarını; üçüncü sütun önemli ihracatçı sektörlerin ithalat değerlerini; dördüncü sütun ithalatçı sındaki paylarını; beşinci sütun ihracatın ithalatı karşılama oranını ve son sütun da her bir sektöre ilişkin dış ticaret dengesini

Türkiye ihracatının 2000'li yıllarla birlikte nasıl giderek ithalata bağımlı hale geldiği, Türkiye'nin önemli ihracatçı sektörlerine ilişkin ithalat değerlerini gösteren Tablo 4 değerleri izlenerek de görülebilir.

Türkiye'nin ihracatında ilk sıralarda yer alan sektörlerle ilişkin ihracat (X), ithalat (M), dış ticaret dengesi (X-M) ve ihracatın ithalatı karşılama (X/M) oranları incelendiğinde, önemli ihracatçı sektörlerin aynı zamanda önemli ölçüde ithalatçı oldukları görülmektedir. Örneğin, 2005 yılında ihracat sıralamasında ilk sırada bulunan motorlu kara taşıtları, traktör, bisiklet, motosiklet sektörünün 9.6 milyar dolar olan ihracatına karşılık, 10.6 milyar dolar civarında ithalat yaptığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, anılan sektörde ihracatın ithalatı karşılama oranı %90 olarak gerçekleşmiştir. Sektörde gerçekleşen yüksek ithalat hacmi, söz konusu sektörde ithal girdi gereksiniminin yüksek olduğunu (otomotiv yan sanayi veya yedek parça vb.) ve aynı zamanda yerli üretimin (yerli otomobillerin) lüks ithal otomobillerle rekabet edemediğini göstermektedir. Sektörün dış ticaret dengesinin 2005 yılında bir milyar dolar civarında açık verdiği, ulusal ekonomiye net anlamda döviz kazandıramadığı, cari işlemler dengesi üzerinde bu en temel ihracatçı sektörün olumsuz etkide bulunduğu saptanmaktadır.

Türkiye'nin dış ticaret ve cari işlemler dengesine katkıda bulunan temel sektörlerin örme giyim eşyası ve aksesuarları ile örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları gibi Türkiye'nin geleneksel emek yoğun sektörleri olduğu anlaşılmaktadır. 2005 yılı verilerine göre örme giyim eşyası sektöründe, 6.5 milyar dolar düzeyinde yapılan iharaca karşılık, 252 milyon dolar civarında ithalat yapıldığı görülmektedir. Örülmemiş giyim eşyasında ise 4,9 milyar dolar ihracata karşın 433 milyon dolar ithalatın yapıldığı, söz konusu sektörlerin cari açığın daha fazla büyümesini engelledikleri görülmektedir.

2005 yılı itibariyle önemli ihracatçı sektörlerin toplam ihracat değeri 55.4 milyar dolar düzeyinde gerçekleşirken, ithalat değeri 84.2 milyar dolar gibi yüksek bir değere ulaşmıştır. Başka bir deyişle, önemli ihracatçı sektörlerde ihracatın ithalatı karşılama oranı %65.8 iken, dış ticaret dengesi 28.8 milyar dolar açık vermiştir. Bu bulgular önemli ihracatçı sektörlerin aynı zamanda önemli ölçüde ithalata bağlı bir yapı sergilediklerini, Türkiye'nin ihracat yapısının ve büyümesinin giderek ithalata bağımlı hale geldiğini, bunun sonucunda büyüme-cari açık bağıntısının 2000'li yıllarda önemli ölçüde bozulduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye ekonomisinin özellikle ara mallarında ithalata bağımlı olan yapısının, ulusal paranın aşırı değerlenmesi ile daha da arttığı Tablo 5'de

gösterilen talep yapısına göre ithalat değerleri ve reel kur endeks değerlerinin gelişimi izlenerek de görülebilir. Buna göre ulusal paranın önemli ölçüde değer yitirdiği 2001 yılında tüketim ve yatırım malları ithalat endeks değerleri sırasıyla %38.9 ve %45 oranında düşerken, ara malı ithalatı endeks değerinin %15.9 oranında düştüğü, imalat sanayinin ara mallarında yüksek oranda dışa bağımlı olması nedeniyle, 2001 yılında yaşanan yüksek oranlı devalüasyona rağmen ara malı ithalatının diğer iki mal grubuna göre daha fazla kısılanmadığını göstermektedir. İmalat sanayinin ara mallarında dışa bağımlı olması ve buna ek olarak ulusal paranın son yıllarda aşırı değerlenmesi sonucunda ara malı ithalat endeks değeri 2000-2005 döneminde %127.3 oranında artarken, yatırım malları ithalat endeks değeri %79.1 ve tüketim malları endeks değeri ise %101.7 oranında bir artış göstermiştir. Bu olgu esas olarak ara malı fiyatlarındaki artışa rağmen, Türkiye ekonomisinin ara malı ithalatına bağımlılığının yüksek olduğunu, YTL'deki değerlenmenin ara malı ithalatını teşvik ettiğini, bunun da yerli üretimi caydırıp, imalat sanayinin ithalata bağımlılığını artırarak, 1990'lı yıllardaki aynı büyüme hızlarının 2000'li yıllarda daha fazla cari açık ile sonuçlandığını göstermektedir.

Tablo 5: Yatırım, Ara ve Tüketim Malı İthalat Endeks Değerleri ve Reel Kur Endeksi (2000:100)

	Yatırım. M	Yüzde D.	Ara M.	Yüzde D.	Tüketim M.	Yüzde D.	Reel Kur	Yüzde D.
2000	100		100		100		100	
2001	61.1	-38.9	84.1	-15.9	55	-45.0	82.4	-17.6
2002	73.9	20.9	104.6	24.4	70.7	28.5	91.7	11.3
2003	99.7	34.9	138.1	32.0	112.8	59.5	100	9.1
2004	153.1	53.6	187.6	35.8	174.7	54.9	105.1	5.1
2005	179.2	17.0	227.3	21.2	201.7	15.5	117.2	11.5

Kaynak ve Notlar: TÜİK ve TCMB verilerinden hareketle kendi hesaplamamız. Merkez Bankası 1995:100 reel kur endeksi 2000:100 bazına dönüştürülmüştür. Reel kur değerindeki düşüşler ulusal paranın değer yitirdiğini (devalüasyon) yükselişler ise ulusal paranın değerlendiğini (revalüasyon) göstermektedir.

2.3.Reel Döviz Kuru ve Cari İşlemler Dengesi

Mal ve sermaye hareketleri yolu ile dünya ekonomisi ile tam olarak eklemlenmiş Türkiye gibi yarı-sanayileşmiş bir ekonomide, reel kurun gerçekçi düzeyde tespit edilmesi rekabet gücünün (ihracat artışının) ve ithalat sınırlaması yolu ile cari işlemler bilançosunun dengeye gelmesinde önemli bir işlev görmektedir⁷. Tersî durumda, yani ulusal paranın aşırı değerlendiği koşullarda ise ülkenin rekabet gücü düşmekte, değerli kur ithalatı özendirerek cari işlemler dengesi açık vermektedir.

Türkiye TL'nin konvertibilitesini IMF'ye onaylatabilmek için 1989 yılında aldığı bir kararla ödemeler dengesinde sermaye hesabını tümüyle serbestleştirerek yüksek arbitraj getirisini hedefleyen uluslar arası finans sermayesinin spekülâtif "sıcak para" akımlarına açmıştır. 32 Sayılı Karar ile birlikte yüksek faiz, düşük reel kura dayalı bir iktisadi yapı spekülâtif sıcak para akımlarını uyararak teşvik etmekte, bu da bir eğilim olarak ulusal paranın değerlendirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Türkiye ekonomisinin ithal girdilere olan bağımlılığı göz önüne alındığında, aşırı değerli ulusal para ithal mallarının fiyatlarını görece olarak ucuzlatarak cari açığı artıran en temel unsurlardan biri olmaktadır. Diğer taraftan 1989 yılında gündeme

⁷ Türkiye'de uygulanan döviz rejimlerinin gelişimi tarihsel olarak incelendiğinde; 1960'lı yıllardan günümüze bir birinden farklı döviz kuru rejimlerinin uygulandığı görülmektedir. İthal ikameci sanayileşme stratejisinde, dış ticaret ve sermaye hareketleri kontrol altında tutulurken, çoklu kur rejimi uygulanmıştır. Bu dönemde uygulanan döviz rejiminin bir sonucu olarak gündeme gelen ulusal paranın aşırı değerlendirilmesi ithal ikameci sanayileşme stratejisi ile uyumludur. Ucuz tutulan döviz, ithalat kotaları ve yüksek gümrük tarifeleri sayesinde iç sanayi için bir tehdit oluşturmamıştır. Aksine, ithal edilen malların ucuzluğu istenen bir durumdur. 1960'lı ve 1970'li yıllarda uluslararası Keynesçiliğin bir yansıması olarak bir çok çevre ülkede gündeme gelen ithal ikamesi politikalar, kapitalizmin 1970'li yılların sonlarında yaşadığı kriz ile birlikte terk edilerek, IMF/Dünya Bankası öncülüğünde, piyasa merkezli, kapitalizmin yeniden yapılanmasını öngören İstikrar ve Yapısal Uyum Programları uygulanmaya başlanmıştır. Yeniden yapılanma politikalarının uygulanmasının ilk aşamasında dış ticaret liberalize edilirken, iç ve dış fiyatlar arasında uyumsuzluğu gideren bir devalüasyon gündeme gelmiş, bu olgu ihracatı teşvik ederek yerli üreticileri desteklemiştir. Bunu, ulusal paranın tekrar değerlendirilmesini önleyecek güdümlü bir kur politikası izlemiştir. Bu dönemde, ödemeler dengesinin sermaye hesabı henüz tam olarak liberalize edilmediği için, bir iktisat politikası değişkeni olarak hem reel kuru hedeflemek, hem de sıkı para politikası izlemek mümkün olmuştur. Sermaye hareketlerinin tam liberalizasyonunun sağlandığı 1990'lı yıllar ile birlikte, döviz kuru bir endojen (içsel) değişken olmaktan çıkarak, sermaye girişlerine/çıkışlarına bağlı olmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, 1990'lı yıllar ile birlikte, ödemeler bilançosundaki sermaye hesabını serbestleştiren Türkiye ve benzeri ülkeler artık aktif bir döviz kuru politikası uygulama imkânından yoksundur. Kurdaki düzeltmeler genellikle finansal krizler sonucu gerçekleşmektedir (Türkiye'de 1994 ve 2001 mali krizlerinde gündeme gelen yüksek oranlı devalüasyonlarda gözlemlendiği üzere). Başka bir deyişle, 1990'lı yıllardan itibaren, döviz kuru 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yılların sonlarına kadar gözlemlendiği üzere (1989 yılındaki 32 Sayılı Karar'a kadar) içsel (endojen) bir politika değişkeni olmaktan çıkmış, giderek uluslararası finans sermayesinin yönlendirdiği dışsal (eksojen) bir nitelik kazanmıştır.

Tablo 6: Reel Kur ve Cari İşlemler Dengesi

	RER(1995:100)	CAB/GSMH
1980	146,0	-4,9
1981	144,6	-2,7
1982	132,7	-1,4
1983	127,9	-3,1
1984	121,2	-2,4
1985	122,1	-1,5
1986	100,8	-1,9
1987	92,2	-0,9
1988	91,0	1,8
1989	98,8	0,9
1990	111,9	-1,7
1991	114,5	0,2
1992	109,9	-0,6
1993	122,9	-3,5
1994	92,3	2,0
1995	100,0	-1,4
1996	102,7	-1,3
1997	109,4	-1,4
1998	118,5	1,0
1999	123,1	-0,7
2000	136,5	-4,9
2001	112,5	2,7
2002	125,2	-0,8
2003	136,5	-3,4
2004	143,5	-5,2
2005	160,0	-6,3

Kaynak ve Notlar: TCMB. Yıllık ortalama değerlere göre TÜFE bazlı reel efektif kur endeksi. Reel kur endeksindeki yükselişler reel revalüasyonu, düşüşler ise reel devalüasyonu göstermektedir.

gelen 32 Sayılı Karar ile birlikte faiz ve döviz kuru hareketleri birbiri ile ilişkilendirilerek, Merkez Bankası'na birbirlerinden bağımsız iki politika aracı uygulama şansı da ortadan kalkmıştır. Yüksek faiz/düşük kur yolu ile uyarılan kısa vadeli spekülâtif sermaye girişleri, bir yandan kamu açıklarını "dış tasarruflar" yoluyla finanse ederken, bir yandan da değerlendirilen ulusal para düşük rekabet gücü yolu ile ulusal ekonominin ithalat ve tüketim hacmini genişleterek (tasarrufları düşürerek) cari işlemler açığının artması yönünde baskı oluşturmaktadır.

Reel kur ile cari işlemler dengesinin gelişimini 1980-2005 dönemi için gösteren Tablo 6 bulguları incelendiğinde, 1980 devalüasyonunu izleyen yıllarda reel kur endeksinin bir eğilim olarak düşmeye başladığı, ulusal paranın 1988 yılına kadar değer kaybettiği izlenmektedir. Başka bir ifadeyle, 1981-1988 döneminde reel kur endeksinin yıllık ortalama %5.6 oranında değer kaybettiği saptanmaktadır. Dışa açık ekonominin "görece liberalleşme (1980-1988)" aşamasının başlangıç ve bitiş yılları göz önüne alındığında, reel kurdaki değer kaybı %37.7'ye ulaşmaktadır. Bu dönemde yüksek oranlarda gerçekleştirilen devalüasyonların arkasındaki mantık, TL'yi dış piyasalarda gerçek denge değerine kavuşturmak yanında, değer kaybeden TL yolu ile iç talebi kısım dış talebi teşvik etmek olarak belirlenmiştir. Ulusal paranın devalüasyonu ile yurt içi talebin ticarete konu olan mallardan, ticarete konu olmayan mallara (non-tradeables) kayması da sağlanarak ihracatın artırılması hedeflenmiştir. 1980-1988 döneminde TL'de gerçekleşen düşüşün, sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ile birlikte tersine döndüğü, ulusal paranın 1989-93 döneminde %24.4 (yıllık ortalama olarak da %6.4) değer kazandığı, 1994 yılında yaşanan devalüasyon sonucunda, ulusal paranın bir önceki yıla göre %24.9 oranında değer kaybederek 1987 yılı düzeyine gerilediği saptanmaktadır. Ancak devalüasyonun etkisi 1995 yılından itibaren kaybolmaya başlamış, TL tekrar değerlendirilerek reel kur endeksi 2001 kriz öncesinde 136.5 gibi oldukça yüksek bir değere ulaşmıştır. 2001 devalüasyonunu izleyen yıllarda TL'nin bu kez daha yüksek bir platoya yerleşerek önemli düzeyde değer kazandığı izlenmektedir. 2005 yılında reel kur endeks değerinin 1980 yılı reel kur değerinin oldukça üzerinde gerçekleştiği saptanmaktadır. "Sermaye hareketlerinin liberalize edildiği (1989-1997)", aşamasında TL'nin yıllık ortalama %2.7 ve "IMF güdümünde, Yakın İzleme ve Stand-by Anlaşmaları (1998-2005)" aşamasında ise yıllık ortalama %5.3 oranında değer kazandığı izlenmektedir. Reel kurdaki artışlar söz konusu dönemlerin başlangıç ve bitiş yıllarına göre incelendiğinde; 1989-1997 aşamasında TL'nin %10.7 oranında değer kazandığı, IMF Güdümünde Yakın İzleme ve Stand-by Anlaşması aşamasında (1998-2005(devam eden)) ise %35 oranında ulusal paranın değerlendirildiği saptanmıştır. Özetle, Türkiye uluslararası finans sermayesine

yüksek faiz sunarak, kısa vadeli sermaye girişlerini özendirmekte, bu da ucuz döviz ve artan ithalat nedeniyle cari açık üzerinde baskı oluşturmaktadır.

Ödemeler bilânçosunda sermaye hesabını serbestleştirmiş Türkiye gibi makro-ekonomik dengeleri son derece kırılgan olan bir ekonomide, ulusal paranın değer yitirmesi finansal (reel devalüasyonlar) krizler sonucunda mümkün olurken, ulusal paranın değer kazanması (reel revalüasyon) ise sermaye hareketlerinin giriş yoğunluğuna bağlı olmaya başlamıştır: 1994, 1998/1999 ve 2001 yıllarında yaşanan finansal krizler sonucunda yüksek devalüasyonlar gündeme gelirken, “normal” yıllarda sermaye girişinin yoğunluğuna bağlı olarak reel kurun değerlendirildiği görülmektedir. Böylelikle sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği bir ekonomik ortamda döviz kuru aktif (içsel/endojen) bir politika aracı olma niteliğini kaybederek sermaye girişlerine bağlı hale gelmekte, bu da ulusal paranın değerlenmesine yol açarak, rekabet gücünün düşmesine (ithalatın artmasına) ve yüksek cari açıkları gündeme getirmektedir.

2.4.Cari Açık ve İşsizlik

Bu alt bölümde cari açığın işsizlik üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Başka bir deyişle, sermaye girişlerinin neden olduğu aşırı değerlenmiş ulusal paranın üretimi olumsuz etkileyerek işsizlik sorunu üzerindeki etkilerinin araştırılması hedeflenmektedir.

Sermaye girişlerindeki artış sonucu gerçekleşen finansal “boom” dönemlerinde, sabit yatırımlar ticarete konu olan sektörlerden ticarete konu olmayan sektörlerde yoğunlaşırken (Akyüz, 2006:71-99; Eşiyok, 2007:206-209) hizmet sektörü “şişmekte”dir. Bu olgu Türkiye’nin sektörel istihdam verileri tarafından da doğrulanmakta, 2002 yılında 9.942 bin kişi olarak gerçekleşen hizmetler sektörü istihdamının, 2006 yılında 11.836 kişiye yükseldiği, buna karşın sanayi sektöründeki istihdamın aynı dönemde sadece 453 bin kişi artarak, 3.954 bin kişiden 4.407 bin kişiye çıktığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, 2002-2006 döneminde hizmetler sektöründe istihdam 1.894 bin kişi ve %19.1 oranında yükselirken, sanayi sektöründe istihdam % 11.5 oranında artmıştır.

TÜİK’in işgücü piyasasına ilişkin yayınladığı verilerde, iş arayan işsizler yanında, iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanların (ki bunlar iş bulma umudunu kaybedenlerle bunun dışındaki nedenlerle iş aramayanları kapsamaktadır), işsizlere daha yakın bir kategori olduğu söylenebilir. Bu nedenle işsizlere, iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanların da eklenerek işsizlik olgusunun incelenmesi daha anlamlı gözükmektedir.

Tablo 7: Geniş Anlamda İşsizlik Oranı ve Cari Açık (Bin)

	2002	2003	2004	2005	2006
İşsizlik (a)	2464	2493	2498	2520	2446
İşbaşı yapmaya hazır olanlar (b)	1020	945	1223	1714	2087
İşgücü	23818	23640	24289	24565	24476
İşsizlik Oranı(%)	10.3	10.5	10.3	10.3	10
Geniş Anlamda İşgücü(1)	24838	24585	25512	26280	26357
Geniş Anlamda İşsizlik (a+b)(2)	3484	3438	3721	4234	4533
G. Anlamda İşsizlik Oranı (%) (2/1)	14	14	14.6	16.1	17.2
Cari Açık (Milyon \$)	1.5	8	15.6	22.7	31.4

Kaynak ve Notlar: TÜİK verilerinden hareketle kendi hesaplamamız. Geniş anlamda işsizlik oranı; "iş arayan işsizler" ve "çalışmaya hazır olan; ancak, iş bulma ümidi olmadığı için ve diğer nedenlerle iş aramayanlar" toplamının, geniş anlamda işgücüne oranlanması ile elde edilmiştir.

İş arayan işsizler ile birlikte, çalışmaya hazır olan; ancak, iş bulma ümidi olmadığı için ve diğer nedenlerle iş aramayanlar toplamının, geniş anlamda işgücüne oranlanması ile elde edilen geniş anlamda işsizlik oranını gösteren Tablo 7 bulguları incelendiğinde, işsizlik oranının işgücüne katılma oranındaki düşüşün etkisiyle %10'lar düzeyinde bir platoya yerleştiği iddiası geçerliliğini yitirmektedir. Buna göre 2002 yılında %10.3 olarak hesaplanan işsizlik oranının, geniş anlamda işsizlik oranı olarak ifade edildiğinde %14'e, 2006 yılında ise %17.2 gibi oldukça yüksek bir orana yükseldiği saptanmaktadır.

Tablonun son sütununda gösterilen cari açık ve geniş anlamda işsizlik oranlarının gelişimi birlikte değerlendirildiğinde, cari açık arttıkça buna yükselen işsizlik oranlarının eşlik ettiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle, sermaye girişlerinin yoğunluğuna bağlı olarak ülkenin rekabet gücü düşmekte, bunun sonucunda ithalat artmaktadır. Bu döngü bir çok sektörde yerli üretimin tasfiyesine neden olurken, üretimde işgücü yerine makine kullanımını da özendirerek istihdamı olumsuz etkilemektedir.

2.5.Cari Açığın Finansmanı

Bu alt bölümde cari açığın finansmanında meydana gelen gelişmelerin incelenmesi hedeflenmektedir. Bilindiği gibi bir ekonomide cari açık üç biçimde finanse edilebilmektedir. Bunlar; yabancı banka, hükümet veya uluslararası kuruluşlardan (Dünya Bankası ve IMF) borç alarak; doğrudan yabancı yatırım veya portföy yatırımı olarak gerçekleşen sermaye girişleri yolu ile ve döviz rezervlerini kullanarak gerçekleştirilmektedir. Herhangi bir t dönemindeki cari dengenin sermaye ve finansal hesaplar (KAt) ile finanse edilemeyen kısmı rezerv değişimleriyle (ΔRt) karşılanmaktadır: ΔRt .

Cari Açığın Finansmanı ve Seçilmiş Parametrelerin Gelişimi (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Özellikler Hesabı	-9,821	3,392	-1,524	-8,036	-15,604	-22,800
Özellikler Hesabı	9,584	-14,557	1,194	7,192	17,752	43,600
Yurt Dışında Doğrudan Yatırım	-870	-497	-175	-499	-859	-1,000
Yurt İçi Doğrudan Yatırım	982	3,352	1,137	1,752	2,883	9,800
Yabancı Yatırımcıların Yurt Dışında Portföy Yat.	-593	-788	-2,096	-1,386	-1,388	-1,200
Yabancı Yatırımcıların Türkiye'de Portföy Yat.	1,615	-3,727	1,503	3,851	9,411	14,600
Yabancı Yatırımlar Dengesi	8,450	-12,897	825	3,474	7,705	21,500
Yabancı Yatırım Portf. Yat+Net Hata ve Noksan	-1,145	-5,486	1,621	8,792	11,605	17,000
Yabancı Yatırım Dengesi+Net Hata/Noksan	6,824	-16,316	1,312	12,133	19,946	46,000
Yabancı Yatırım ve Noksan	-2,760	-1,759	118	4,941	2,194	2,300
Yabancı Yatırım Hareketleri	2,997	12,924	212	-4,097	-4,342	-23,200
Dış Borç Stoku	118,503	113,593	130,005	144,839	162,231	170,500
Vadeli Dış Borç Stoku	28,301	16,403	16,424	23,013	32,569	38,200
Vadeli Dış Borç Stoku/MB Brüt Döviz Rez.(%)	113	87	61	68	90	100
Bankası Brüt Döviz Rezervleri	25,097	18,892	27,006	33,724	36,006	48,300
Yabancı Yatırım/GSMH(%)	-4.9	2.7	-0.8	-3.4	-5.2	-4.0
Yabancı Yatırım/MB'sı Brüt Rezervleri(%)	-39.1	18.0	-5.6	-23.8	-43.3	-40.0

*CMB verilerinden hareketle tarafımızdan oluşturuldu.

Cari açığın doğrudan yabancı sermaye girişleri ve orta/ uzun vadeli kredilerle finanse edilmesi kısa vadeli spekülâtif sermaye girişlerine dayalı olarak finanse edilmesine göre daha tercih edilebilir bir seçenektir. Ancak 1990'lı yıllarda finansal serbestliğe geçilmesi ile birlikte, cari açığın finansmanı sıcak para niteliğinde kısa vadeli sermaye girişlerine dayandırılmış, bunun sonucunda ekonominin kırılganlığı artarak, büyük boyutlu sermaye çıkışlarının yaşandığı yıllarda ekonomi sıklıkla yaşanan krizlerle (1994, 1998/99 ve 2001 krizleri) karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda ödemeler dengesinin "finans hesabı"ndaki sermaye hareketlerinin incelenmesi cari açığın finansmanının değerlendirilmesi açısından gereklidir.

Net hata ve noksan kalemi yurt içi yerleşiklerce gerçekleştirilen kayıt altına alınamamış sermaye işlemleri olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım benimsenerek, giren sermaye; Finans dengesi+net hata ve noksan olarak Tablo 8'de gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde giriş yaptığı düşünülen toplam sermayenin (sermaye ve finans hesabı+net hata ve noksan kalemi) cari açığın yol açtığı finansman ihtiyacından fazla olduğu hesaplanmaktadır. Buna göre 2000-2006 döneminde cari işlemler hesabı toplam olarak 85.733 milyon dolar açık verirken, net sermaye girişi 111.864 milyon dolar ile bu değer çok üzerinde gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, Merkez Bankası cari işlemler açığının çok üzerinde gerçekleşen sermaye girişi sonucunda, 26.131 milyon dolarını resmi rezerv birikimine ayırmıştır. 2000-2006 dönemi kümülatif değerlerine göre giren sermayenin %76.6'sı cari açığın finansmanında kullanılırken (85.733 milyon dolar), %23.4'nün (26.131 milyon dolarının) ise rezerv birikimine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ekonomik büyümenin gereksiniminden fazla, spekülâtif gaye ile giriş yapan sermaye, kısa vadeli kâr beklentileri bitince ve/veya bir kriz algısı ile birlikte hızla ülkeyi terk etmekte, bu da cari açığın finansmanında önemli bir risk oluşturmaktadır.

Finans hesabının alt kalemleri incelendiğinde, finansal sermaye girişlerinin önemli bir bölümünü yabancıların Türkiye'de menkul kıymet alımlarının oluşturduğu görülmektedir. 2000-2006 döneminde yabancıların birikimli olarak 38,7 milyar dolar menkul kıymet alımı gerçekleştirdikleri saptanmaktadır. Cari açığın finansmanına özellikle 2005 ve 2006 yıllarında, borç yaratmayan, doğrudan dış yatırımlarının önemli katkı yaptığı, 2006 yılında 31,3 milyar dolar olarak gerçekleşen cari açığın %63'nün doğrudan dış yatırımlar yolu ile finanse edildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu gelişme olumlu bir adım olarak görülmelidir. Ancak son yıllarda artan doğrudan dış yatırım girişlerinin klasik anlamda doğrudan yatırımları ifade etmediği, ekonominin sabit sermaye stokunun genişlemesine bir katkı yapmadığı da belirtilmelidir. Başka bir ifadeyle, doğrudan yabancı yatırımlar, özelleştirmeler ve diğer yollarla mevcut varlıkların el değiştirmesi ile sınırlı gözükmektedir. Diğer yandan doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin kâr transferlerinin gündeme geleceği önümüzdeki yıllarda, kaynak akışı bu kez ters yönden işleyeceğinden, doğrudan dış yatırımların cari işlemler dengesi üzerinde yarattığı olumsuz etkiler de göz önüne alınmalıdır.

Ödemeler dengesinde finans hesabının altında değerlendirilen “diğer yatırımlar dengesi” büyüklüğü değerlerinde son yıllarda önemli artışların yaşandığı, buna karşın 2001 krizinde diğer yatırımlar dengesinin -12,9 milyar dolar düzeyinde negatif bakiye verdiği gözlenmektedir. Kuşkusuz bunun en temel nedeni, söz konusu dönemde bankalar üzerinde herhangi bir denetimin olmaması nedeniyle bankaların yüksek düzeye varan açık pozisyon ile çalışmaları etkili olmuştur. Bankacılık sistemi devalüasyon beklentilerinin yoğunlaştığı yıllarda, açık pozisyon kapatmak üzere döviz talep ederek sistemin krize girmesinde önemli rol oynamıştır. Diğer yatırımlar kaleminin “normal” yıllarda önemli ölçüde yükselmesinin nedeni ise son yıllarda bankalar yanında reel kesimin de TL’nin değerlendirilmesinin sağladığı avantaj nedeniyle dış piyasalarda önemli düzeylere varan borçlanmaya giderek, bunları özelleştirme ve devlet iç borçlanma senet alımında kullanmalarından kaynaklanmaktadır.

2000–2006 dönemine ilişkin dış borç stoku-cari açık ilişkisi incelendiğinde, dönem boyunca cari açığın birikimli toplamının 86 milyar dolar düzeyine ulaştığı, dış borç stokundaki artışın ise 88 milyar dolarla cari açık düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. Başka bir deyişle, bir dolarlık cari açığın 1.03 dolarlık dış borç artışına karşılık geldiği saptanmaktadır. Oysa, cari açık-dış borç stoku artışının 1989-1999 arasında önemli ölçüde bozulduğu, dönem boyunca dış borç stoku artışının 61.2 milyar dolar düzeyinde gerçekleştiği, cari açık toplamının ise 13 milyar dolar olduğu göz önüne alınırsa, bu dönemde bir dolarlık cari açığa 4.7 dolarlık dış borç artışının eşlik ettiği saptanmıştır. 1989-1999 döneminde dış borç-büyüme (cari açığın finansmanı için gerekli miktar) ilişkisinin önemli ölçüde koptuğu, söz konusu dönemde bankalar ve şirketlerin ülke dışına kayıtlı veya kayıtsız sermaye çıkarmaları ve sermaye hareketlerinin liberalizasyonunun ekonomide yarattığı kırılganlıkları önlemek için Merkez Bankası’nın aşırı rezerv biriktirmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Merkez Bankası sermaye hareketlerinin yaratacağı olası krizleri engellemek ve döviz satışları ile piyasayı dövizle fonlayarak döviz fiyatındaki sert yükselişleri önlemek amacıyla rezerv biriktirmekte, bu da ekonomiye ek bir maliyet getirmektedir⁸. Tablo 8’de gösterilen kısa vadeli dış

⁸ Merkez Bankası’nın rezerv biriktirmesinin ekonomiye olası maliyeti kaba olarak şu şekilde hesaplanabilir: Türkiye portföy yatırımlarına %18 faiz verirken, Merkez Bankası bu rezervi dışarıda %5.25 faizle değerlendirmektedir. Aradaki fark, MB’sının (Türkiye’nin) katlandığı maliyettir. Diğer yandan Merkez Bankası ekonominin üretim kapasitesini genişletmeye yönelik olarak ayrılması gereken fonları rezerv birikimine ayırarak, kalkınma sürecini de olumsuz etkilemekte ve bu gelişme ülkenin geleceği açısından sayılarla ifade edilemeyecek önemli açmazlara neden olmaktadır. Kısa vadeli sermaye hareketlerinin çevre ekonomiler üzerinde yaratacağı olası krizleri önlemek için yüksek miktarlarda rezerv birikimi gündeme gelmektedir. Rodrik’in (2006:255) hesaplamasına göre çevre ülkelerde Merkez Bankası rezervlerinin ulusal gelir içerisindeki payı 1970’li ve 1980’li yıllarda %6 ile %8 aralığında değişirken, söz konusu oran 2004 yılına gelindiğinde %30 gibi yüksek bir değere çıkmış, bu da çevre ekonomilerine önemli sosyal maliyetler getirmiştir.

borç stoku/MB brüt döviz rezervleri incelendiğinde, söz konusu oranın 2001 krizi öncesinde kritik eşik olan %100'ü aştığı, 2003 ve 2004 yıllarında görece bir düşüşten sonra tekrar yüksek bir platoya yerleşerek ekonomideki kırılganlığın devam ettiğini göstermektedir. Ekonomide kırılganlığın önemli ölçüde arttığı cari açık/Merkez Bankası brüt döviz rezervleri ve cari açık/GSMH oranları incelenerek de görülebilir. Cari açık/ Merkez Bankası brüt rezervleri oranının, 2002 yılından itibaren hızla bozulmaya başladığı, 2002 yılında %5.6 olan söz konusu oranın, 2006 yılında % 53.7 gibi oldukça yüksek bir orana çıktığı saptanmaktadır. Aynı dönemde cari açığın ulusal gelir içerisindeki payının da %0,8'den %7,8'e yükseldiği göz önüne alınırsa, ekonomideki kırılganlığın artarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

2.5.1.Cari Açığın Finansmanında Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Cari açığın finansmanı açısından daha temel ve sağlıklı bir kaynak olarak görülmesi gereken doğrudan yabancı yatırımların cari açığın finansmanına katkısı nasıl gelişmiştir? Bu sorunun yanıtı için Tablo 9'un son sütun değerleri incelenebilir. Buna göre 2002 yılında %40,5 olan doğrudan net yabancı yatırım/cari açık oranının, 2003 ve 2004 yıllarında görece bir düşüşten sonra, 2005 ve 2006 yıllarında sırasıyla %35,9 ve %50,3 gibi yüksek oranlara çıktığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, son yıllarda ulusal değerlerin özelleştirilmesi sürecinde gözlenen artışlar sonucu (yabancılaştırılması) ile birlikte önemli değerlere ulaşan doğrudan dış yatırım girişlerinin, cari açığın önemli bir bölümünü finanse ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, özelleştirilecek varlıkların tükenmesi ile birlikte doğrudan dış yatırım girişlerinin aynı tempoyla devam edeceğine dair önemli soru işaretleri bulunmaktadır. Bunlardan en temel olanı direkt dış yatırımların başta üretken sektörler olmak üzere ticarete konu olan sektörlerle yönelik yeni sabit yatırımlara gitmemesinde gözlenmektedir. Klasik anlamda direkt dış yatırım bağlamında değerlendirilecek olan bu tür yatırımların yapılmıyor olması esas olarak yabancı yatırımların Türkiye'yi pazar ve kâr açısından (özelleştirilen kârlı kuruluşlarda bu tür risklerin olmadığı göz önüne alınırsa) hâlâ riskli gördüklerini de göstermektedir.

Tablo 9: Cari Açığın Doğrudan Net Yabancı Yatırımlarla Finansmanı (Birim:Milyon Dolar)

	Giriş	Çıkış	Net	Cari Açık	Doğrudan Net Yabancı Y./Cari Açık(%)
2002	622	5	617	1524	40.5
2003	745	8	737	8036	9.2
2004	1,291	100	1,191	15604	7.6
2005	8,537	336	8,201	22824	35.9
2006	17,446	1687	15,759	31316	50.3

Kaynak: TCMB verilerinden hareketle kendi hesaplamamız.

Doğrudan Yabancı Yatırımların Alt Sektörlere Göre Dağılımı

	2002	%	2003	%	2004	%	2005	%	2006
Bankacılık, Avcılık	0	0	1	0.1	4	0.3	5	0.1	2
Emlak ve Taşocakçılığı	0	0	0	0	2	0.2	0	0	0
Elektrik ve Gaz	2	0.3	14	1.9	75	5.8	40	0.5	1
Orman ve Su	68	10.9	86	11.5	69	5.3	4	0	0
Yatırım Araçları	3	0.5	8	1.1	23	1.8	92	1.1	1
Emlak Kiralama ve İş Faaliyetleri	0	0	6	0.8	3	0.2	29	0.3	0
Ulaştırma	110	17.7	448	60.1	214	16.5	788	9.2	1
Telekomünikasyon, Haberleşme ve Depolama Faaliyetleri	1	0.2	2	0.3	639	49.2	3285	38.4	6
Finans Kurumunun Faaliyetleri	260	41.8	51	6.8	69	5.3	4016	47.5	5
Perakende Ticaret	89	14.3	92	12.3	103	7.9	68	0.8	1
Lokantalar	0	0	4	0.5	10	0.8	42	0.5	0
Hizmetler	0	0	0	0	0	0	17	0.2	0
Yeni ve Sosyal Hizmetler	5	0.8	23	3.1	53	4.1	74	0.9	0
Ekonomik ve Kişisel Faaliyetler	84	13.5	10	1.3	36	2.8	86	1	0
Toplam	622	100	745	100	1300	100	8546	100	15

MB verilerinden hareketle; oranlar tarafımızdan eklendi.

2.5.2. Doğrudan Yabancı Yatırımların Sektörel Dağılımı

Bilindiği üzere doğrudan dış yatırımlar “borç yaratmayan” sermaye girişleri niteliği taşıdığından, önceki satırlarda da belirtildiği üzere, cari açığın finansmanında daha sağlıklı bir finansman biçimi olarak görülebilir. Ancak, doğrudan dış yatırımların uzun erimde cari açık üzerinde beklenen pozitif etkilerinin gerçekleşmesi için ekonominin üretken sektörlerinde yoğunlaşması, giren sermayenin ekonominin sabit sermaye stokunun genişlemesine katkı yapacak nitelikte olması gerekmektedir. Bu bağlamda doğrudan dış yatırımların ana sektörler itibariyle gelişimini gösteren Tablo 10 bulguları incelendiğinde, ekonominin sabit sermaye stokunun genişlemesinde temel role sahip imalat sanayi sabit yatırımlarına yönelik doğrudan dış yatırımların son derece cılız kaldığı, doğrudan dış yatırımların ağırlıklı olarak hizmet sektörüne yöneldiği ve iki alt sektörde yoğunlaştığı izlenmektedir. Bunlar; “mali aracı kurum faaliyetleri” ve “ulaştırma, haberleşme ve depolama” alt sektörleridir. 2006 yılı itibariyle bu iki sektörün doğrudan yabancı yatırımlardan aldıkları toplam pay % 76,2 gibi yüksek bir orana çıkmıştır. Başka bir deyişle, doğrudan dış yatırımların mali sektör (banka ve şirket satın almaları) ve telekomünikasyon gibi ticarete konu olmayan (dolayısıyla döviz kazancı sağlamayan) hizmet sektörlerinde yoğunlaştıkları, ekonominin sabit sermaye stokunun genişlemesine katkı yapacak olan sektörlerin başında gelen imalat sanayine ilgi göstermedikleri anlaşılmaktadır. Üretken olmayan sektörlerle yönelik doğrudan dış yatırımlar, başlangıçta cari açığa olumlu katkı yapsa da, önümüzdeki yıllarda gerçekleşecek kâr transferleri ile birlikte cari açığı artırma yönünde etkisi de söz konusu olabilecektir.

3. Birikim Modelleri, Sanayileşme ve Cari Açık

Türkiye’de cari açık üzerine yapılan tartışmalarda, cari açığın arkasındaki yapısal faktörlerin (üretim ve ihracatın ithalata bağımlılığı, üretimin ve dış ticaretin teknolojik yapısı, verimlilik ve rekabet gücü vb.) genellikle değerlendirme dışı tutulduğu, bu bakış açısının az sayıdaki iktisatçının çabası dışında giderek egemen bir bakış açısına dönüştüğü görülmektedir. Oysa, orta ve uzun erimde Türkiye gibi yarı sanayileşmiş bir ekonomide cari açık sorununu kalıcı olarak aşmanın temel yolu, ülkenin üretim ve teknolojik yapısında (dolayısıyla birikim modelinde/sanayileşme stratejisinde) gerçekleştirilecek köklü dönüşümlerle yakından ilgilidir. Bu bağlamda cari açığın çözümüne ilişkin çabalarda, sermaye girişlerinin neden olduğu aşırı değerlendirilmiş ulusal paranın cari açık üzerinde yarattığı baskı göz ardı edilmeksizin⁹, sorunun

⁹ Kısa vadeli sermaye hareketlerinin çevre ülkelerin ekonomik ve sosyal yapıları üzerinde yarattığı yıkıcı etkileri hafifletmek için bir Tobin vergisi önerilebilir. Tobin vergisini tekil bir ülkede uygulamanın güçlüğü göz önüne alınarak, çevre ülkelerin ortak bir strateji benimsemesine yönelik çabalar yoğunlaştırılabilir.

esas olarak 1980'li yıllarda gündeme gelen ihracata dayalı (dışa açık) birikim modelinin bir sonucu olarak, Türkiye ekonomisinin kalkınma perspektifinden uzaklaşıp, üretimden/sanayileşmeden vazgeçerek artan bir hızla dışa bağımlı bir ekonomiye dönüşmesi ile yakından ilgili olduğu, bu bağlamda dışa bağımlılığı azaltıcı iktisat politikalarının orta ve uzun dönemde temel çıkış yolu olarak görülmesi gerektiği, bunun da ancak mevcut politikalardan bir kopuş ile gerçekleştirilebileceği cari açığa ilişkin uzun erimli çözüm arayışlarında yapısal faktörler olarak özellikle belirtilmelidir. Bu bağlamda bu bölümün temasını iki birikim modeli çerçevesinde sanayileşme ve cari açık olguları oluşturmaktadır.

3.1.İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi¹⁰

II. Dünya Savaşı sonrası başlayan ve 1970'li yılların ortasına kadar süren "altın çağ" (1945-1973) boyunca, merkez ülkelerde ekonomik gelişme, Fordist birikim rejimi ve Keynesyen refah devleti temelinde hızlı verimlilik artışlarına ve bu verimlilik artışlarının da emek ile sermaye arasındaki bölüşümüne dayandırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ve 1970'li yılların ortasına kadar süren kapitalizmin bu çeyrek yüzyıllık genişleme evresi, dünya ekonomisinin de en tempolu büyüme ve refah dönemi olmuştur. Bölüşüm ilişkilerinin siyasi tercihler tarafından belirlendiği dönem boyunca, sosyal refah devleti uygulamaları sistemin temelini oluşturmuştur. Toplumsal refah seviyesini artırmaya yönelik olarak gündeme gelen ve kamu harcamalarının genişletilmesini hedefleyen bu model, merkez ülkelerde bölüşüm ilişkisini emekçi sınıf ve katmanlar lehine değiştirirken, gelişmekte olan (çevre) ülkelerde ise uluslararası Keynescilik¹¹ çerçevesinde, ithal ikamesine dayalı

¹⁰ İthal ikameci sanayileşme stratejisi görünüşte List'çi "milli ekonomi" modeline benzese de, aralarındaki farklılığa işaret etmek gerekir. List'çi modelde temel amaç, kapalı bir ekonomide "milli sanayinin" geliştirilmesidir. Oysa ithal ikameci kalkınma stratejisinde milli sanayinin oluşturulması öncelikli değildir. Model, yabancı sermayeyi de birikim sürecine katarak korumacı bir çerçevede sanayi birikimini artırmayı hedefler. İthal ikameci birikim modeli ile "bebek sanayi" argümanı arasındaki farklılığı da burada belirtmek gerekir. "Bebek sanayi koruması-infant industry protection" yaklaşımında öngörülen korumacılık tüm sanayinin korunması anlamına gelen ithal ikameci sanayileşmeden farklıdır. Bebek sanayi yaklaşımında belli endüstriler seçilmekte ve bunların belirli bir süre için dış rekabete karşı korunması önerilmektedir. Buna göre sanayileşmekte olan bir ekonomide yeni kurulan bir sektörde, üretimin ilk aşamasındaki maliyetler önceden kurulmuş olan ve olgunluk dönemini yaşamakta olan yabancı, güçlü rakiplerine göre yüksek olacaktır. Yeni kurulan sektörlerin, aynı sektördeki yabancı rakiplerinin yıkıcı etkilerine maruz kalmaması için bir süre gümrük vergileri ile korunması gerekir.

¹¹ Keynes'in dış ticaret kuramında bir ülkenin ihracatı dış dünyanın gelir düzeyine bağlı iken, ithalatı ülkenin ulusal gelirinin bir fonksiyonudur. Bu yaklaşım uluslararası ticaret açısından değerlendirildiğinde oldukça pratik sonuçlar doğurur: Buna göre, çevre ülkelerin, gelişmiş (merkez) ülkelerden yaptıkları ithalatın artırılması için ucuz kredilerle, uygun koşullarda sağlanan borçlarla desteklenmesi gerekmektedir. Ulusal düzeyde ise gelirin artırılması yanında, kamu harcamalarının artırılmasına dayalı "sosyal devlet" modeli ithal ikameci birikim rejiminin mantığı ile tutarlıdır.

“popülist” görece özerk politikaları mümkün kılmış bunun neticesinde bölüşüm ilişkileri emekçiler ve köylülük lehine önemli ölçüde düzelmiştir (Boratav, 1983:7-18).

Gelişmiş (merkez) ülkelerin İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşadıkları uzun dönemli dalganın Türkiye ekonomisine yansımaları ise 1960’lı yılların başında gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, merkez ekonomilerin 1945’den sonra yaşadıkları bu en uzun genişleme dönemini Türkiye 1962-1977 arasında yaşamış, Türkiye’nin uygulamaya koyduğu “planlı” iktisat anlayışı ile uluslararası Keynesçilik arasında güçlü benzerlikler gözlenmiştir¹² (Türel, 2004:317).

Merkez ülkelerde II. Dünya savaşı sonrası dönemde sanayi sektöründe gözlenen yapısal değişme sonucunda üretken sermayenin uluslararasılaşması gittikçe önem kazanırken, Fordist birikim rejimi ve Taylorist iş örgütlenmesi sayesinde artan verimlilik (üretim) her ne kadar talep eksenli Keynesyen politikalarla mass edilmişse de, yoğun birikim nedeniyle sermayenin değersizleşmesi sorunu aşılammış, bunun sonucunda merkez kapitalist ülkeler yeni pazar arayışlarına girmiştir. Bu bağlamda Çok Uluslu Şirketler ithal ikameci kalkınma stratejisi uygulayan ülkelerde, korunmuş piyasalarda, yüksek kârlarla çalışan imalat¹³ sanayine yönelik yatırıma yönelmiştir. Böylelikle hem sermayenin değersizleşme sorunu aşılmaya çalışılmış, hem de

¹² Bu çalışmada ithal ikameci sanayileşme stratejisi kapitalist sistemin hiyerarşisine (çevre-merkez ilişkisine/ uluslararası uzmanlaşmaya) rağmen, bir çevre ülkenin kendi iç dinamikleri ile belirlediği bir strateji olarak değil, Türel’in vurguladığı gibi, Uluslararası Keynesçilik çerçevesinde, dış dünya ile eklemlenme tarzının farklılaştığı bir birikim modeli olarak düşünülmektedir. Bu düşünceyi destekleyecek mahiyette, metropol ülkelerin uluslararası üst yapı kuruluşlarından biri olan OECD’nin (1963:7; 1966:5) ithal ikamesini desteklediğine dair raporlarına; Bina ve Yaghmanian (1991) ve Köymen’e (2007:111) bakılabilir.

¹³ Türkiye’de 1979 yılı sonu itibarıyla faaliyet gösteren 97 adet yabancı sermayeli şirketin %84’nün imalat, %15’nin ise hizmet sektörüne yatırım yaptıkları (Alpar, 1980:180) saptanmıştır. Bu dönemde yabancı sermayenin ağırlıklı olarak ara ve yatırım mallarına yönelik yatırım yaptığı görülmektedir. Söz konusu bu sektörler; lastik, kimya, elektronik ve elektrik makineleri ve taşıt araçları olarak sıralanabilir. Burada ithal ikameci dönemde yabancı sermaye ile ilişkilerde yaşanan değişim de belirtilmelidir. Önceki yıllarda ağırlıklı olarak mal ithalatı ve dış borçlanma yolu ile dünya pazarı ile ilişki kurulurken, ithal ikameci dönemde (bunlara ek olarak) yabancı sermayenin ulusal sermaye ile kurduğu ortaklıklar gündeme gelmiştir. İmalat sanayinde yabancı sermaye ile ortaklık kurmuş işletmelerde yabancı sermayenin payı ortalama %40 civarında idi. Buna tek istisna olarak ilaç sanayinde %100 oranına ulaşan yabancı payıdır. Kuşkusuz bu dönemde yabancı sermaye ile kurulan ilişkinin en dikkat çekici özelliği devlet işletmelerinin yabancı sermaye ile ve yabancı sermayeli işletmelerle kurduğu ortaklıklarda görülmektedir. Gübre, kimya, elektrik, telekomünikasyon, otomotiv vb sektörlerde 18 adet KİT iştiraki bulunmakta idi. Söz konusu dönemde MKEK, Sümerbank, Türkiye Azot Sanayi AŞ, Türkiye Çimento Sanayi AŞ, TZDK, Karabük Demir Çelik İşletmeleri ve Emekli Sandığı’nın yabancı sermaye ile ilişkileri bulunmaktadır (Uras, 1979:159).

artık hızlı verimlilik artışları önüne engel olmaya başlayan standart teknoloji bazı sanayilerin ithal ikamesi uygulayan çevre¹⁴ ülkelere kaydırılması mümkün olmuştur. Başka bir ifadeyle, ithal ikamesi uygulayan çevre ülkelerin sanayileşmesinde bu olgu önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye ekonomisinde 1954-1958 döneminde yaşanan bunalım ve ödemeler dengesi krizi, ithal ikameci birikim modeline geçiş sürecini büyük ölçüde hazırlarken, IMF'nin denetiminde 1958 yılında uygulamaya konan 4 Ağustos İstikrar Kararları¹⁵ ile başlanan ithalat rejimi ise planlı dönemde uygulanacak olan ithal ikamesi birikim modelinin temelini oluşturmuştur (Gülalp, 1987; Tüzün, 1999). Krize karşı uygulanan istikrar ve uyum politikaları 1961 yılı ile son bulmuş, ekonomi yeni bir genişleme sürecine hazır duruma gelmiştir (Boratav, 2003).

İthal ikamesinin henüz uygulanmaya konmadığı 1950-1960 döneminde temel tüketim mallarında yerli üretim iç talebin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye gelmiş, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda dayanıklı tüketim mallarının ithal ikamesi öngörülmüştür. Başlangıçta dayanıklı tüketim mallarının tamamına yakını ithal edilip montaj sanayi formunda gelişirken, demir-çelik, metaller gibi ara malların üretiminde sağlanan gelişme sonucunda, montaj aşaması geride kalmış, birim üretim içinde yerli katkı payının oranı yükselmiştir. Dayanıklı tüketim malları üretiminde önemli bir gelişme gösteren özel kesim, ithal ikamesinin ilerleyen aşamalarında, dayanıklı tüketim malları üretiminin daha kârlı ve risksiz olması gibi nedenlerle ara ve yatırım malları sektörlerine girme isteğiyle davranmış bu sektörler için yapılan yatırımlar tıpkı 1930'lu yıllarda olduğu gibi yine kamu tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁶.

¹⁴ İthal ikamesi birikim yoluyla sanayileşme deneyimi sadece çevre ülkelere özgün bir kalkınma stratejisi olarak görülmemelidir. Günümüzün merkez ülkelerinin çoğu 19.yüzyıl öncesinde yoğun bir ithal ikamesi modeli uygulamıştır. Son yıllarda bu konuda yapılan en yetkin çalışmaların başında Ha-Joon Chang'ın (2003) çalışması gelmektedir. Chang, söz konusu çalışmada bugünün kalkınmış ülkelerinin geçmişte yüksek koruma duvarları altında kalkındıklarını, ancak bu ülkelerin günümüzde serbest ticaret politikalarının kalkınma için en iyi yol olduğunu belirterek, List'den şu pasajı aktarıyor: " Birinin, büyüklüğün zirvesine ulaştığında diğerlerinin kendisinden sonra tırmanmasını engellemek için, oraya tırmanmasını sağlayan merdiveni itmesi sık rastlanan, zekice bir hiledir (Kicking Away the Ladder...) (Chang, 2003:21)".

¹⁵ 1958 İstikrar Programı, ihracatın artırılması için yapılan devalüasyon yanında, enflasyonun kontrol edilmesine, 1953 yılında uygulamaya konan dış ticaret kontrollerinin sınırlı ölçüde gevşetilmesine, Milli Koruma Kanunu uygulamalarının fiilen durdurulmasını hedeflemiştir. Bunların karşılığında başta ABD olmak üzere Batılı devletler 600 milyon dolar dış borcun ertelenmesini kabul ederek, 395 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdüne girmişlerdir (Kazgan, 1999:106).

¹⁶ İthal ikameci birikim modelinin "kolay" aşamasında ya da Hirschman'ın (1968:13) ithal ikamesinin "coşkun" aşaması olarak tanımladığı aşamada, kârlar yüksektir ve henüz pazar doymamıştır. Ancak, 1970'li yılların sonuna gelindiğinde, kentlerde ve kısmen köylerde buzdolabı televizyon, teyp, radyo gibi dayanıklı tüketim malları geniş bir kitle tarafından tüketilmeye başlanmış, iç pazarın sınırlarına yaklaşmıştır.

Başka bir ifadeyle, ithal ikameci dönemde ve diğer dönemlerde de gözlemlendiği üzere, özel kesim yatırımları ile devlet yatırımları bir birini dışlamamış aksine tamamlamıştır (crowding-in).

1970'li yılların sonuna gelindiğinde sanayi üretimi içerisinde önemli bir ağırlığa sahip olan gıda, dokuma-giyim eşyası ve deri-kösele gibi sektörlerde iç talebi aşan bir üretim düzeyine ulaşılmış iken, dayanıklı tüketim mallarının üretiminde de oldukça yüksek bir üretim değeri elde edilmiş ancak iç pazarın doyuma ulaşması sonucunda yeni pazar arayışları gündeme gelmiştir¹⁷.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin ara ve yatırım mallarının üretimini hedefleyen ileri (karmaşık) aşamasında "modern" sektör ekonomide öncü konumuna geçerken (Doğruel ve Doğruel, 2006:18), teknolojinin sermaye yoğunluğu yükselmekte, ölçek büyümektedir. Ancak, modern sektör ara malları açısından dışa bağımlı gelişirken, sınırlı iç pazar, atıl kapasiteleri gündeme getirmiştir. Ara mallarının ithalatı ise ancak istikrarlı bir döviz girdisine bağlıdır. Modelde üretim esas olarak iç pazarı hedeflediğinden, istikrarlı bir döviz girdisi (ihracat) sağlamak öncelikli olmamıştır.¹⁸

¹⁷ Küçük (1992:798), ithal ikameci sanayileşme stratejisinin krize girmesinin ve dışa açılma politikalarının arkasındaki dinamiği, dayanıklı tüketim mallarının üretiminde ve tüketiminde iç pazarın doyuma ulaşması ile ilişkilendirmektedir. "Türkiye çok hızlı bir biçimde dayanıklı tüketim araçları üretim ve tüketiminde saturasyon düzeyine ulaşıyor; yüksek ücretlilik düzeyine ekonominin gereksinimi kalmıyor. Ayrıca ihracat imkânlarını artırma da, teknolojik üstünlüğü olmayan ülkeler için, son derece düşük ücret düzeyiyle mümkün görünüyor; Türkiye sanayi hızlı bir biçimde ihracat dürtüsünün esiri oluyor". Ancak bu dürtünün önünde, emekçilerin 1970'li yıllarda elde ettiği görece yüksek ücretler bir engel oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, görece yüksek ücretlerin geçerli olduğu emek-yoğun sektörlerle dayanarak uluslararası rekabet gücü elde etmek mümkün gözükmemektedir. Bu durumda ya ücretlerin düşürülmesi ya da ileri teknoloji kullanımı sonucunda sağlanacak verimlilik artışları yolu ile rekabet gücünün artırılması gerekir. Ancak 1970'li yıllarda emekçilerin sahip oldukları haklar ve örgütlülük düzeyi, "demokratik" koşullar altında ücret bastırmasına dayalı seçeneği uygulama şansı bulunmamaktadır. Bu koşulların sağlanması için 12 Eylül askeri darbesini ve 24 Ocak İstikrar Programını beklemek gerekecektir.

¹⁸ İthal ikameci sanayileşme stratejisine yönelik yapılan eleştirilerden biri de, bu birikim rejiminin ihracatı önemsizleştirerek, ekonominin ithalat kapasitesi üzerinde yarattığı olumsuz etki üzerinedir. Türkiye bağlamında ithal ikameci model böyle bir sonuç yaratmış olmakla birlikte, ihracatın artırılmamış olması ithal ikameci modele içkin yapısal bir sorun olarak görülemez. İthal ikameci birikim modeli her ne kadar iç pazara dayalı ve dışa bağımlı bir üretim yapısına neden olsa da, sektörel düzeyde yapılacak tercihler ve planlama yolu ile ithal ikamesi sağlayacak sektörler yüksek gümrük oranları ile korunurken, söz konusu sektörlerle zamanla ihracat hedefi çerçevesinde girdi temininde kolaylık, ihracatta gösterecekleri performansa göre uygun kredi imkanları verilebilir idi. Bu tür bir seçeneğin Türkiye'de gündeme gelmemiş olması uygulanan reel ithal ikamesine ilişkin kusura da aranmalıdır. Kaldı ki 1979-1983 dönemini kapsayan 4.Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979:673) ihracatın artırılması hedefi açık olarak ortaya konmaktadır: "Mal dışsatımının en az yılda ortalama yüzde %18 çevresinde bir hızla artması hedef alınmıştır. Dışsatımın bileşiminde sanayi ürünleri lehine bir değişime sağlanarak, bu ürünlerin toplam dışsatım içindeki payı yüzde %60 dolayına yükseltilecek... Mal dışsatımı yanında turizm, mühendislik hizmetleri ve diğer hizmetler ile taşımacılık alanında yapılacak atılımlarla, görülmeyen işlemler

İthal ikameci birikim modelinde ihracatta önemli gelişmelerin sağlanamamış olmasının temel nedenlerinden biri, iç pazarın o dönemdeki hızlı genişleme temposu ile ilgilidir. Bölüşüm ilişkilerinin emekçiler ve köylülüğün lehine gelişmesi, atıl bir işgücü rezervinin bulunması, sermayenin fethedeceği henüz bakir iç piyasanın sınırlarına ulaşılamaması gibi faktörler ihracatı caydırıcı bir etki yaratmıştır. Sektörel düzeyde değerlendirildiğinde, iç talep artışında motorlu kara taşıtları ilk sırada yer alırken, 1970 yılında 7.9 bin olan traktör üretiminin, 1973 yılında 32.8 bine, kamyon üretiminin 6.1 binden 11.7 bine, binek araba sayısının ise 3.7 binden 46.9 bine yükseldiği (Kazgan, 1985:283) saptanmıştır. Pamukta üretim 1968-1974 döneminde %26 artarken, iç talepteki artış bunun iki katından fazla %56 oranında gerçekleşmiştir (Akbank, 1980:371).

İthal ikameci birikim modeli zamanla tekstil, gıda gibi temel tüketim mallarının üretiminden dayanıklı tüketim ve otomotiv gibi ürünlerin üretimine yöneldikçe, bu ürünlere pazar oluşturacak, satın alma gücü ile desteklenecek, yeterli gelire sahip tüketiciye ihtiyaç duyar. Bunun gerçekleştirilmesi ise bölüşüm ilişkilerini sermayenin "tolerans" sınırlarını zorlamadan, kırsal ve kent emekçilerinin satın alma gücünün artırılması ile yakından ilgilidir. Başka bir ifadeyle, bu birikim modelinde, görece yüksek ücretler ve tarım sektörü lehine gelişen görece fiyatlar bir maliyet unsuru olması yanında bir talep unsurudur da¹⁹. Ancak gelirin yeniden dağıtımının yaratacağı talep artışını her bir tekil sermayenin düzenlemesi mümkün değildir. Burada, gelirin yeniden dağıtımında düzenleyici bir aktör olarak devlet devreye girer. Tekil sermayedarlardan görece özerk olan devlet, geliri, yeni birikim modelinin gereklerine uygun olarak yeniden dağıtımında normal yıllarda önemli bir işlev görür²⁰. Bölüşüm ilişkisinin emekçiler ve tarım lehine önemli ölçüde düzeldiği koşullarda, sermaye birikim modelinin işlerliği açısından, sermayenin de gözetilmesi

gelirleri sürekli olarak artırılabilecektir". Diğer yandan, uygulanan ithal ikamesi sayesinde üretim önemli ölçüde yapısal değişime uğramış, toplam ihracat içerisinde sanayi ürünlerinin payı 1960'lı yıllarda %14-18 arasında değişirken, 1970'li yıllarda %20-40 arasında bir paya ulaşmıştır. 1980'li yıllarla birlikte ihracatın "sıçrama" göstermesi esas olarak ithal ikameci dönemde yaratılan ancak modelin sonuna doğru kullanılmayan atıl sanayi kapasitesinin yüksek oranlarda kullanılması ve ihracata yönelik önemli teşvikler sayesinde gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, 1980'li yıllarda ihracat performansının arkasında, tempolu sabit yatırım artışları (içerilmiş teknolojik gelişme) ve bunun sonucunda emek veriminde tempolu bir artış olmadığına göre, bu başarı öyküsünü önceleyen temel gelişme, ithal ikameci dönemde yaratılan sanayi kapasitesi ile yakından ilgilidir.

¹⁹ Ücretlerin ikili karakteristiği (hem talep hem de maliyet unsuru olması) Kalecki (1971) ve onu izleyen Neo-Kalecki'gil modellerde; Blecker (1989); Bhaduri ve Marglin (1990); Taylor (1985) detaylı olarak incelenmiştir.

²⁰ İthal ikameci dönem boyunca çalışanlara ve yoksullara yönelik düzenleme işlevini yerine getiren "Sosyal Devlet" modeli ile toplumsal ücretin artırılması hedeflenmiş, böylelikle temel hizmetler için (eğitim, sağlık vs.) yoksul kitlelerin ve emekçilerin daha az harcama yapmaları sağlanmıştır. Ancak, birikim modelinin 1970'li yılların sonunda krize girmesi ile birlikte gündeme gelen neo-liberal yeniden yapılanma politikaları, devletin "sosyal" niteliğini önemli ölçüde aşındırarak, bölüşüm ilişkisini çalışanlar ve yoksul kitlelerin aleyhine yeniden düzenlemiştir.

gerekir. İthal ikamesi birikim modelinde korunan piyasada, yaratılan rantlar (yasaklar, miktar kısıtlamaları, gümrük ve diğer vergilerle) sanayi sermayesine yönelik temel dağıtım mekanizması işlevini görürken, vergi iadesi, tercihli döviz kotaları, düşük maliyetli kredi olanakları, KİT'lerden düşük maliyetli girdi desteği, sabit döviz kuru²¹ uygulamaları gibi bir dizi araç da sermayenin kârlılığını gözetken araçları oluşturmuştur. Özellikle resmi kurdan döviz elde etme olanağına kavuşan sanayiciler, ithal ettikleri girdileri iç pazarda nihai ürünlere dönüştükleri andan itibaren büyük rantlar elde ederek kârlarını yükseltme olanağına kavuşmuştur.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin nihai krizi ödemeler dengesinde yaşanan kriz ile ortaya çıkmış olsa da, ödemeler dengesi krizini önceleyen bir dizi olumsuz gelişmenin etkisini belirtmek gerekir. Bu faktörler kısaca şöyle özetlenebilir: Sanayide verimlilik artışının sınırlarına ulaşılması, kârların düşmesine karşın emekçilerin örgütlülüğü sayesinde reel ücretlerin düşürülmesinde karşılaşılan güçlükler²², ithal ikamesinin sonlarına doğru işçi dövizlerinde gözlenen yavaşlama, petrol fiyatlarındaki ani sıçramalar (petrol şokları), TL'nin aşırı değerlenmesi, uluslararası Keynesçiliğin 1970'li

²¹ Sabit döviz kuru rejimi ithal ikamesi birikim modelinde sanayiye yönelik korumanın önemli bir aracı olmuştur. Devletin bu konuyla yetkili kıldığı Merkez Bankası döviz kurunu belirleme yetkisini elinde tutarak, değerlendirilmiş döviz kuru ile ucuz ithalat yapma olanağına kavuşan ticaret ve sanayi sermayesi, korunmuş iç piyasada yüksek kârlar elde etmiştir. Bir başka şekilde ifade edilirse, aşırı değerlendirilmiş döviz kuru ticarete konu olan sektörlerde rekabet gücünü düşürüp ihracatı engellerken, ucuz ithalat yapma olanağına kavuşan ticaret ve sanayi sermayesi iç piyasada desteklenmiştir. Bu kaynak aktarımı sayesinde (kuşkusuz uluslararası Keynesçiliğin sağladığı elverişli koşulların da etkisiyle) artan ücretlere ve tarım lehine gelişen göreceli fiyatlara rağmen birikim modeli 1970'li yılların sonuna kadar sorunsuz işleyebilmiştir.

²² İthal ikamesinin sonlarına doğru sermaye birikiminin zayıflaması ve ekonominin içine girdiği kriz nedeniyle (verimlilik düzeyinin istenen ölçüde artmadığı koşullarda) sermaye birikimi önemli bir açmazla karşılaşmıştır. Verimlilik ile reel ücretleri birbirine endeksleyen bir modelde, verimlilik artış hızının ve mark-up oranlarının düştüğü bir ortamda, kâr oranlarındaki düşüşü önlemenin yolu reel ücretleri düşürmektir. Reel ücretlerin arttığı bir durumda kârların (mark-up oranlarının) olumsuz etkilenmemesi için verimliliğin de artması gerekir. Ya da yetersiz verimlilik artışlarına rağmen bölüşüm ilişkisi işgücünün aleyhine bozularak kârlılık artırılabilir. 1963-1976 dönemi (yıllık ortalama değerler cinsinden) ücretlerin az da olsa verimlilikten daha hızlı arttığı bir dönem olmuştur. Milli gelir zimni fiyat deflatörü ile indirgenmiş değerlere göre, reel ücretlerin yıllık ortalama artış hızı % 5,9 iken, yıllık ortalama verimlilik artış hızı % 5,1 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, dönem ortalaması olarak verimlilik artış hızı ile reel ücret artış hızı arasındaki fark eksi % 0,8 ile reel ücretlerin lehine gelişmiştir. Kriz öncesinde üretimle toplam talep arasında uyumu sağlayan ücret artışları, ekonominin büyüme hızının düştüğü ve verimliliğin gerekli ölçüde artmadığı konjonktürde, bu kez kârların ve sermaye birikimin önünde bir tehdit olarak belirmiştir. Kâr oranlarının (mark-up'ların) ve verimlilik artış hızının düştüğü 1970'li yılların sonlarından itibaren ücret payının artması birikim modelinin krize girmesinde temel unsur olmuştur: İthal ikameci modelin ileri aşamasında (1971-1976 döneminde), mark-up oranları yıllık ortalama %39,6 oranında gerçekleşirken, kriz döneminde (1977-79 döneminde) %32,3'e gerilemiştir. 1971-1976 döneminde yıllık ortalama %28,3 olan yıllık ortalama ücret payının (ücretlerin katma değer içerisindeki payının) 1977-1979 döneminde yaşanan krize rağmen %37,2'ye yükselmesi (Eşiyok, 2005:61-74), sermayenin tolerans sınırlarını ve sermaye birikim koşullarını zorlayarak, modelin krize sürüklenmesinde en temel unsurlardan biri olmuştur.

yılların ortasından itibaren krize girmesi sonucu dış kredilerde (tasarruflarda) yavaşlama ve kredi koşullarının ağırlaşmaya başlaması, ithalata bağımlı bir sanayinin ortaya çıkması ve döviz teminindeki sınırlar nedeniyle sanayinin içine girdiği darboğazlar v.s.

Ekonominin içerisine sürüklendiği ödemeler dengesi krizine karşı 1970-75 döneminde gündeme gelen devalüasyonlar da etkili olmamış, 1970-74 arasındaki işçi dövizlerindeki olumlu gelişme ve 10 Ağustos Kararları'ndan sonra dış kredilerin artması, 1970-75 dönemindeki dış kaynak bulmadaki sorunları görece olarak asgariye indirmişse de, petrol şokları (1973-74 döneminde petrol fiyatları 4 katına kadar yükselerek) bu olumlu tabloyu tersine çevirmiştir. Bu koşullarda cari işlemler açığını kapatmanın tek yolu olarak Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) olarak adlandırılan kısa vadeli ve pahalı bir borçlanma yöntemine başvurulmuş ve ekonominin ithalat ihtiyaçları sürdürülmeye çalışılmıştır. İthal ikameci modelin henüz krize girmediği 1960'lı ve 1970'li yıllarda cari açığın ulusal gelir içerisindeki yeri son derece mütevazıdır. Örneğin, 1960 yılında cari açık/GSMH oranı %1.5 iken, 1970 yılında %1.3 olarak gerçekleşmiş ancak modelin krize girmesi ile birlikte cari açık/GSMH oranı önemli ölçüde yükselerek 1980 yılında %4.9'a çıkmıştır. Cari açık arttıkça dış borçlanma düzeyi de artmış, 1960 yılında 992 milyon dolar olan toplam dış borç stoku, ithal ikameci dönemin ortalarına gelindiğinde, 1970 yılında 1929 milyon dolara, 1980 yılında ise 16227 milyon dolara yükselerek önemli ölçüde artmıştır.

Dünya ekonomisinde uluslararası Keynesçiliğin düzenleme görevini üstlendiği bir konjonktürde, Türkiye gibi dünya ekonomisinin çevresinde yer alan ekonomilerin gittikçe kronikleşen dış açıklarının gelişmiş ülkeler tarafından uygun koşullardaki kredilerle desteklenmesi hem ithal ikamesinin sürdürülebilirliği için hem de dünya ekonomisinin genişlemesi için gerekli bir koşuldur. Uluslararası Keynesçilik uygulamalarının sağladığı uygun iklimde, çevre ülkelerin ithalat kapasitelerinin artırılması mümkün olmuştur. Ancak, merkez ülkelerde 1970'li yıllarda gündeme gelen bunalım sonucunda uluslararası Keynesçilik politikaları terk edilerek, neo-liberal politikalar uygulanmaya başlanmış, bunun sonucunda ithal ikameci dönem boyunca uygun şartlarla sağlanan krediler krizle birlikte sona ermiştir. Bu gelişme ithal ikameci modelin krize girmesini hızlandıran ana unsurlardan biri olmuştur

Ekonominin sermaye yoğun mallarda ithalata artan bağımlılığı²³, dünya

²³ Avcıoğlu (1969:537-540), Türkiye'nin ithal teknolojiye bağımlı bir sanayi yapısına sahip olduğunu belirterek, özel sektörde teknoloji geliştirme çabasının bulunmadığını belirtmektedir: "Anahtar teslimi fabrika alınmakta, yabancı patentlerle ve yabancı uzmanların desteği ile üretim yapılmaktadır... Makine ve teçhizatın büyük miktarda döviz ihtiyacı göstermesinin nedenleri ne olursa olsun, rakamlar, teknoloji ithaline(abç) dayanan bir kalkınmanın günümüzde olanaksızlığını göstermeye yeterlidir... önce hammaddeyi, sonra mamul maddeyi imale yönelmemiş, bir 'montajcı' sanayi, bugünkü haliyle, ara mallardan yatırım malları imaline geçişe karşı hayli güçlü bir engel teşkil etmektedir".

ekonomisinde 1970'li yılların ortasından itibaren giderek şiddetlenen krizin yansımaları ve döviz kazanarak ithalatı finanse edecek bir üretim yapısının gelişmemiş olması nedeniyle ithal ikameci birikim modeli ithalat kapasitesinin sınırlarına ulaşarak 1970'li yılların sonunda derin bir krize sürüklenmiştir²⁴.

Sonuç olarak, ithal ikameci dönem boyunca dış finansmana ağırlık verilmeden, önemli ölçüde iç kaynaklar kullanılarak sanayileşmede önemli gelişmeler sağlanmıştır. İthal ikameci sanayileşme stratejisi içerisinde en temel sektör konumunda bulunan imalat sanayinin büyüme hızı 1963-1979 döneminde yıllık ortalama %8.4 ile tarım, hizmetler ve ulusal gelirin oldukça üzerinde gerçekleşmiş, ara ve yatırım mallarının katma değer içerisindeki payı giderek artmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, ithal ikameci dönemde ülke ekonomisi geniş çaplı bir yapısal değişime uğrayarak, tarım sektörünün 1963 yılında sabit fiyatlarla %35 olan ulusal hasıla içerisindeki payı, 1979 yılında %23'e gerilemiş, buna karşın sanayi sektörünün payı ise aynı dönemde %17'den %21'e yükselmiştir. İmalat sanayinde yaşanan gelişme sonucunda imalat sanayinin ulusal hâsıladaki payı %13'den %19'a çıkmıştır. Talep yapısına göre üretimin gelişimi değerlendirildiğinde, 1963-1979 döneminde imalat sanayi içerisinde tüketim malları sanayinin payı %62'den %41'e gerilerken, ara malları üreten sanayinin payı %28'den %42'ye, yatırım malları üreten sanayinin payı ise %10'dan %18'e yükselmiştir. İthal ikameci dönem boyunca üretim yapısında gerçekleşen dönüşümde devletin müdahaleci politikalarını özellikle vurgulamak gerekir. Yatırımlar için gerekli finansman ve döviz kaynaklarının planlarda hedeflenen öncelikli sektörlere kaydırılması, kamunun müdahaleci politikaları sayesinde gerçekleşmiştir. Düşük faizli yatırım kredileri, kambiyo kontrolleri ve döviz tahsisi gibi önlemler bu müdahaleler arasında sayılabilir. Sanayide sağlanan gelişmeler sayesinde dışa açık ekonominin aksine, ithal ikameci dönemde üretimin ithalata bağımlılığının önemli ölçüde azaldığı

24 1960'lı ve 1970'li yıllarda, sosyal bilimlerin bu en verimli "altın çağ"ında, Türkiye iktisat yazınında belki de en çok tartışılan, iktisatçılar arasında polemige konu olan olguların başında ithal ikamesi ve ithal ikamesinde yaşanan krizin niteliği üzerine yapılan tartışmalar gelmektedir. Bu tartışmaları genel olarak üç ana grup altında toplayabiliriz. Bunlardan ilki, ithal ikamesi krizinin "kapitalizme içkin klasik kriz" unsurlarından (kâr haddinin eğilimsel düşüş yasası, eksik tüketim kuramı vs), kaynaklandığını ileri süren yaklaşımdır. İthal ikamesi üzerine yapılan tartışmaların ağırlık noktasını ise krizin nedeni olarak ithal ikamesinin uygulama aşamasında arayan (pozitif ithal ikamesinin sağlanmamış olması, içe dönük, dışa bağımlı bir sanayi yapısı vs.) yaklaşımdır. Üçüncü yaklaşım ise ithal ikamesini bir "rant arayışına" indirgeyen ve ithal ikameci birikim modeline tümüyle eleştirel bir perspektifte ele alan "liberal" yaklaşımdır. Türkiye bağlamında, ithal ikameci birikim modeline ve bu modelin krize giriş nedenlerine ilişkin olarak (bu üç yaklaşımı da içeren) bkz. Arın (1986); Altrok (1998, 2002); Başkaya (1986); Boratav (1983, 2003); Börtüçene (1979); Çeçen vd.(1996); Ebiri (1980); Ebiri vd.(1977); Eralp (1981); Güllalp (1980,1981,1987,1993); Kazgan (1985); Keyder (1981, 1987, 1999); Krueger (1974); Korum (1977); Küçük (1985); Olgun (1980,1981); Soyak (1999); Sönmez, M. (1980,1986); Şahinkaya (1992); Tüzün (1999) ve Usman (1991).

saptanmıştır. Input-Output metodolojisi kullanarak yaptığımız hesaplamalara göre, 1963-1979 döneminde üretimin ithalata bağımlılığı %19 azalırken, 1990-1998 döneminde %22.8 oranında artmıştır. Başka bir deyişle, İthal ikameci sanayileşme stratejisi yaşadığı iç ve dış sorunlara rağmen ekonominin dışa bağımlılığını önemli ölçüde düşürürken, dışa açık ekonomi altında (özellikle sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ile birlikte) ülkenin dışa bağımlılığı önemli ölçüde artarak, 2000’li yıllarda cari açık olgusu ekonominin en temel sorunlarından biri haline gelmiştir.

3.2. İhracata Dayalı (Dışa Açık) Büyüme Modeli²⁵

Türkiye’de 1970’li yılların sonunda ithal ikameci sanayileşme stratejisi krizle sonuçlanırken, merkez (sanayileşmiş) ülkelerde ise 1945 sonrası dönemde yaşanan hızlı ve tempolu büyüme dönemi (altın çağ) 1970’li yılların ortalarından itibaren derin bir krizle karşı karşıya kalmış, bunun sonucunda Fordist/Keynesçi uzlaşma temelinde emek ile sermaye arasında kurulan ittifakın da çözülmesi ile sonuçlanmıştır.

Merkez ülkelerde 1970’li yılların sonlarında gündeme gelen kriz ve krizin yarattığı sermayenin değersizleşmesi sorununu aşmak için 1980’li yılların başından itibaren neo-liberal yeniden yapılanma politikaları uygulanmaya konmuştur. Neo-liberal yeniden yapılanma politikaları²⁶; kamu harcamalarının kısılması, dış ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, devletin ekonomi üzerindeki müdahalelerinin kaldırılması (deregulation), emek piyasalarının esnekleştirilmesi, taşeronlaşma, kamu hizmetlerinin özelleştirme yolu ile piyasalaştırılması gibi araçlarla hayata geçirilirken, “etkin devlet” kavramı altında, devletin ekonomik ve sosyal alanın dışında tutulması, merkezi devletin gücünün ve yetkilerinin kısıtlanması ve bunların sonucunda ulus devletin aşındırılması da hedeflenmiştir (Oyan, 1998:24-30; Sönmez, S., 2005:22).

²⁵ Bu çalışmada alışılmış haliyle “ihracata dayalı (dışa açık) büyüme modeli” kavramını kullandık. Burada Türkiye ekonomisinin 1990’lı yıllarla birlikte giderek ithalata bağımlı hale geldiğini, bu nedenle “ihracata dayalı” olarak değil, ithalata dayalı büyüdüğünü, bu bağlamda “ithalata dayalı büyüme modeli” tanımlamasının daha doğru bir kavramsallaştırma olacağını burada belirtmek gerekir. Diğer yandan çevre ülkelerde ihraç ikamesine dayalı birikim rejimlerini tanımlanmak için Vahşi Taylorizm, Çevre Fordizmi (Lipietz, 1982:33-47) gibi kavramlar da kullanılmaktadır. Türkiye’de 1980’li yıllarla birlikte düşük ücret üzerine kurgulanmış bir dışa açılma stratejisi, esas olarak emek ve kaynak yoğun sektörlerle dayandırılmıştır. Türkiye’nin en temel ihracatçı sektörlerinin başında gelen dokuma ve giyim sektörlerinde düşük ücret yanında, yaygın bir enformelleşme süreci de yaşanmakta, çocuk ve kadın emeği yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda ekonominin bütünü için söylenemezse de, söz konusu sektörler için Vahşi Taylorizm’in varlığından söz edilebilir.

²⁶ Yeniden yapılanma; sermaye birikiminin genişleyerek sürmesinin önündeki engelleri aşmaya katkıda bulunacak biçimde toplumsal ilişkilerde, yapılarda ve kurumlarda dönüşüm olarak tanımlanmaktadır (Ann, 1986:105).Yeniden yapılanma politikalarının tasarımı ve uygulaması Washington Uzlaşması (Washington Consensus) olarak tanımlanan ilkeler etrafında şekillenmiştir; bkz. Williamson (2000).

Türkiye’de 24 Ocak İstikrar Programı ile gündeme gelen IMF denetimindeki neo-liberal yeniden yapılanma politikalarının temel amacı, Türkiye ekonomisinin uluslararası iş bölümü çerçevesinde, yeniden yapılandırılmasını hedeflemiştir. Bu anlamda uygulanan istikrar programı, kısa dönemli istikrar programlarının hedefini aşan, uzun dönemde ülkenin ucuz emek kaynaklarını kullanarak, düşük teknoloji içerikli emek ve kaynak yoğun sektörler temelinde uzmanlaşarak, dışa açılmasını amaçlayan önlemleri içermiştir. Bunun için ilk olarak, uluslararası ticaret ve ihracat aleyhine sapsmış olan görelî fiyatlarda gerekli rekabetçi düzenlemeler yapılarak, ihracata dayalı bir yapısal değişikliğe gidilmiştir (Boratav ve Türkcan, 1993:18). İstikrar programını Dünya Bankası’nın geliştirdiği ve çevre ülkelerin dış açıklarının finansmanı ve dışa açılma sürecinde yeni finansman olanaklarının sağlanmasına yönelik “yapısal uyum programları” izlemiştir.

Türkiye’de ithal ikameci birikim rejimi yatırım mallarının üretimi aşamasına geçmeden önce krizle sonuçlanırken, ekonomi herhangi bir hazırlık aşamasından geçmeden önce 1980’li yılların başında dünya ekonomisi ile eklemlenmiştir. İhracata dayalı birikim rejiminin özelliklerini taşıyan neo-liberal yeniden yapılanma politikalarının 1980-88 aşamasında, ücretlerin maliyet etkisi öne çıkmış, ekonomi, düşük ücretlere dayalı uluslararası rekabet gücü yoluyla dünya ekonomisine eklemlenmiştir. Sanayileşme açısından 1930’lu yıllarda devlet öncülüğünde, 1960’lı ve 1970’li yıllarda ise özel ve kamu sektörü kanalıyla azımsanmayacak bir sınai birikim sağlanmasına karşın²⁷, sanayinin teknolojik düzeyi dışa bağımlı ve ortalama olarak düşük kalmıştır. Dışa açılma, tedricen ve önceden tüm bileşenleri ile tanımlanmış bir sanayileşme stratejisi çerçevesinde gerçekleştirilebilse idi, 1980’li ve izleyen yıllarda ekonominin düşük ücret ve yoğun teşviklerle katlanmak zorunda kaldığı maliyetler görece daha az olabilecekti²⁸. Diğer taraftan, uygulanması

²⁷ Türkiye sanayileşme deneyiminin en parlak iki dönemini oluşturan “devletçi” ve “ithal ikameci” dönemlerinde gerçekleşen sanayileşme dinamiklerine burada işaret etmek gerekir. 1930’lu yıllarda gerçekleşen sanayileşme sürecinde, tüketim malları ve ağır sanayi yatırımları devlet tarafından yapılırken, bu iki sanayinin birbirlerini desteklemesi göz önüne alınarak, ağır sanayinin diğer sanayilere girdi sağlaması hedeflenmiş idi. 1960’lı yıllardaki sanayileşme deneyimi ise özel kesime öncülük tanınması yanında, sanayi girdilerinin önemli bir kısmını ithalat yolu ile karşılanmasına dayandırılmıştır (Köymen, 2007:111-112).

²⁸ Örneğin, G.Kore, Kore Savaşı’ndan (1950-53) sonra, 1956-57’den başlayarak sistemli bir ithal ikamesi uygulamaya başlamış; hızlı sanayi birikiminin ihtiyaç duyacağı döviz temini için, dışa açılmadan önce belli sektörlerde örgütlenme, altyapı, mali kaynak gibi temel sorunları çözmeye yoluna gitmiştir. Tayvan’da 1958-62 döneminde yapılan reformlar neo-liberal analizden serbestleşme öyküsünden oldukça farklıdır. Kore’de olduğu gibi ithalatın liberalizasyonu esas olarak ihracat girdileri için sınırlandırılmıştır (Wade, 1990:125). Daha genel olarak G. Doğu Asya ülkeleri dışa açılmadan önce, ihracata yönelik ön aşamalardan geçmiş ve neo-liberal iktisatçıların iddiasının aksine, bu ülkelerin kalkınmasında, kaynak tahsisinde, devlet kontrolü ve kamunun yönlendiriciliği etkili olmuştur. G. Kore başta olmak üzere G. Doğu Asya Ülkelerinin kalkınmasında devletin ve kurumların rolü için bkz. Alam (1989); Chang (2003); Johnson (1987); Kumar (1999); Şahinkaya (1999); Weiss ve Hobson (1999).

halinde Türkiye'nin kalkınması açısından önemli bir sıçrama noktası olabilecek Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) dış dinamiklerin (özellikle Dünya Bankası ve IMF'nin) dayatması sonucu uygulama imkanı bulamamış, ekonomi farklı bir görelî fiyatlar konfigürasyonunda dışa açılmıştır. Teknolojik gelişmenin önelediği verimlilik artışlarına dayalı bir rekabet gücü gündemde olmayınca, tüm "serbest piyasa" söylemine karşın, görelî fiyatlarda idari kararlarla radikal düzenlemelere gidilmiştir: Tarımın görelî fiyatları ve yüksek enflasyon koşullarında reel ücretler dramatik ölçülerde düşürülmüştür. Başka bir şekilde ifade edilirse, dışa açılmanın maliyetini büyük ölçüde tarım ve ücretliler göğüslemiştir. Bu gelişme sonraki yıllarda ücret geliri elde edenlerin tüketim talebinin daralmasına neden olurken, reel ücretlerin düşmesi ve artan kârlar yatırımları önelemediği²⁹. Türkiye imalat sanayinde dışa açılmayla birlikte artan mark-up oranlarına rağmen birikim oranları düşük kalmıştır. Yatırımların kâr oranlarına kayıtsızlığı sanayide atıl kapasite ile ilgilidir. 1980'li yıllarda uygulamaya konan model ile ücretler azalmasına rağmen yatırımlarda ve istihdamda önemli gelişmeler sağlanamamış, buna karşın düşen ücretler iç talebi daraltırken, ihracat artışları ise yeni yatırımlarla (dolayısıyla içerilmiş teknolojik gelişme yoluyla) desteklenmeyerek iç talepteki daralma telafi edilememiştir.

Burada dışa açık ekonomi altında neo-liberal politikaların ülkenin birikim ve teknolojik gelişme üzerinde (dolayısıyla dış ticaret üzerinde) yarattığı olumsuz etkilere kısaca değinmek istiyoruz. Türkiye gibi sanayileşmeye geç katılan³⁰ (latecomer) ve bunu teknolojik gelişmeler yolu ile kısa zamanda

29 Neo-klasik öznel yaklaşıma göre, bölüşüm ilişkilerinin sermayenin lehine yeniden dağıtımı ve ücret paylarındaki düşüş, sermaye birikim oranını artıracaktır. Bu yaklaşım ücretlerin maliyet etkisini öne çıkarmakta, efektif talebin temel unsurlardan biri olan ücretlerin önemini dışlamaktadır. Bu boşluğu Keynesgil iktisat doldurmuş, ücretlerin maliyet ve talep etkisine dikkat çekmiştir. Örneğin, post-Keynesgil Bhaduri ve Marglin'in (1990) yaklaşımına göre yatırımlar üzerinde kâr maksimizasyonundan ziyade efektif talep etkili olmaktadır. Yaklaşıma göre ücret paylarının gerilemesi kâr paylarını artırır, fakat yatırımların artması şu koşula bağlıdır: Artan kâr payının yatırımlarda yaratacağı artışın, ücret paylarının azalmasıyla ortaya çıkan tüketim azalışından daha yüksek oranda gerçekleşmesi gerekir (kâr çekişli rejim/profit-led regime). Başka bir ifadeyle, gelir dağılımının kârlar lehine değişmesinin yatırımlar üzerindeki pozitif etkisi, iç tüketimin azalmasının yaratacağı talep etkisinden daha büyükse büyüme kâr çekişli olacaktır. Ücretlerin azalmasıyla ortaya çıkacak talep azalışı kârlılığın yaratacağı yatırım artışından daha yüksekse toplam üretim azalacaktır (ücret çekişli rejim/wage-led regime).

30 Son yıllarda çevre ülkelerin kalkınmasına yönelik olarak tekrar gündeme getirilen "erken başlayanın dezavantajı" veya "geç gelenin avantajı" olarak ifade edilebilecek bir yaklaşıma burada Türkiye bağlamında kısaca değinmek istiyoruz. Sanayileşmeye geç başlamanın az gelişmiş ülkelerin işini kolaylaştıracağı, zira geride kazanacak bir sanayi tabanının olmadığı, bu nedenle de mevcut en yeni teknolojileri alıp taklit etmenin, bunları icat etmekten daha kolay olduğu şeklinde ifade edilebilecek "geç gelenin avantajı/erken başlayanın dezavantajı" yaklaşımını, Yenal (1999:43) Türkiye bağlamında şöyle özetliyor:

"...Şu halde Japonya, Uzak Doğu, Güney Amerika ve Türkiye deneyimleri açıkça gösteriyor ki teknolojinin alınması, öğrenilmesi, uygulanması için yüzyıllar gerektiren kültür birikimi, Nobel Ödüllü bilim adamları ya da etik temeller gerektirmiyor;

kapatma imkânından yoksun yarı-sanayileşmiş ekonomilerin, gelişmiş merkez ülkeler ile aralarındaki teknolojik (verimlilik) farklarını kamu müdahalesi olmadan, sadece piyasada oluşan fiyat sinyallerine dayalı kaynak tahsis süreci ile kapatmaları, Türkiye ve benzeri ülkelerin sanayileşme deneyimleri göz önüne alındığında, geçmiş yıllara göre günümüzde daha zor gözükmektedir. Türkiye'nin 1980'li yıllardan günümüze uygulaya geldiği dışa açık ekonomi modeli, sektörel ve bölgesel kaynak tahsislerinde başarısız olduğu gibi, kaynaklar giderek emek ve kaynak yoğun sektörlerde yoğunlaşarak imalat

toplumlar yüksek bir uygarlık aşamasına gelmeden de, ülkede ilerlemiş bir bilim tabanı olmadan da teknik ilerlemeyi başarabiliyorlar. Daha çocukluğumuzda dudak bükülen Japon taklitçiliğinin bugünkü adı başarılı teknoloji aktarımıdır ve bu hızlı sanayileşme için yeterli olmaktadır. Artık görülüyor ki modern sanayi teknolojisinin öğrenilmesi zor değildir. Yıllar önce Arthur Lewis'in sezdiği gibi, yeni sanayi teknolojilerini almak ve uygulamak, tarımdaki teknik ilerlemeleri uygulamaktan daha kolay ve hızlı olabiliyor. Bu deneyimler az gelişmiş ülkelerin kendine güvenini artırmakta ve bu ülkelere yeni ufuklar açmaktadır”.

Türkiye’de geç gelenin avantajı yaklaşımının, editörlüğünü Boratav ve Türkcan’ın (1993:70) yaptığı ve Türkiye’de sanayileşme üzerine yapılmış en yetkin çalışmaların başında gelen “Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler” adlı çalışmada da farklı bir kaygıyla da olsa, “elektronik sektörü” bağlamında ifade edildiği görülmektedir:

“Türk ekonomisi modern teknolojilerin oldukça dışında kalmış olup yakın zamanlarda modern iletişim teknolojilerini en uç noktadan yakalamaya çalışmaktadır; elektronik iletişim alanında katılmış, kazanması gerekli eski bir sınırlı altyapısı mevcut değildir. Üçüncü Sanayi Devrimi’ne, bir geç katılan olarak, geç kalmanın avantajlarından yararlanabilir.”

Yukarıda alıntılarla örneklendirilen bu yaklaşım bir çok açıdan eleştiriyi hak etmektedir. İlk olarak, bu yaklaşımın teknoloji ile ilgili kısıtlamaların daha da yaygınlaştığı, teknoloji üretiminin sıkı denetimlere tabi tutulduğu günümüz ekonomilerinde geçerli olma şansı giderek azalmıştır. Teknolojinin “taklit” yoluyla gelişmekte olan ülkelerde de kullanımını sağlayacak bilgi birikimi ve vasıflı işgücü (ya da beşeri sermaye birikimi) açığı günümüzde gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında daha da artmakta, böylelikle, tüm korumacı önlemlere rağmen, teknoloji edinilse bile, bunu “kopyalama” şansı giderek azalmaktadır. Japonya’nın temel bilimsel araştırmalardan çok, sanayi geliştirme faaliyetlerine ağırlık verdiği, başkalarının icatlarını “yeniliğe” dönüştürdüğü, bu nedenle dünya piyasalarını ele geçirdiği genellikle kabul edilmektedir. Dolayısıyla, az gelişmiş bir ekonomi için planlanacak bilim ve teknoloji politikalarının merkezinde sadece sanayi geliştirme faaliyetleri olması gerektiği (Ar-Ge) yaygın olarak kabullenilmiştir. Kaldı ki sıkça tekrarlandığı üzere, Japonya örneğinden hareket edilecek olunursa, Japonya’nın daha 19. Yüzyılın sonlarında, temel bilimler konusunda önemli gelişmeler sağladığı, teknolojik gelişmeyi esas önceleyen gelişmenin temel bilimlerde elde ettiği bu başarı olduğu genellikle unutulmaktadır. Günümüzde, temel bilimlere ağırlık vermeden, sadece sonuca yönelik (pragmatik) Ar-Ge araştırmaları ile yenilik yaparak ve sanayide rekabetçi olabilme şansı giderek azalmıştır. Eğer teknoloji aysbergin görünür boyutu ise, temel bilimlere yönelik yapılan eğitim (yatırım/araştırma) aysbergin görünmeyen asli unsurlarıdır. Bu bağlamda sanayi ve teknolojiye başarılı olmak, merkez ülkeler ile aradaki farkı kısa yoldan kapatmak isteyen bir çevre ekonomisi için, temel ve uygulamalı araştırma faaliyetlerini sanayi ve teknoloji politikalarını merkezine koymadan, sadece teknoloji transferine ve teknoloji geliştirmeye yönelik bir yaklaşım ile merkez ülkeleri “kısa yoldan” yakalama şansı günümüz koşullarında daha da güçleşmiştir. Bu bağlamda dünya ekonomisinin çevresinde yer alan ekonomiler için tasarlanabilecek bir politikanın temelinde “geç gelenin avantajı” yaklaşımı değil, yeniden ulusal sanayileşme ve kalkınma stratejilerine dayalı bir paradigmanın inşasından geçmektedir.

sanayinin ortalama teknolojik düzeyi düşük kalmış (Boratav ve Türkcan, 1993; Eser, 1993; Eşiyok, 2001a; 2001b; 2002; 2003; Lall, 2000; Şenses ve Taymaz, 2003:429-461; Taymaz, 1998; 2001; Türel, 1987:1-22), bunun sonucunda dışa bağımlılık daha da artmıştır.

Türkiye sanayinin teknolojik atılımlar sağlayamamış olmasının ve ağırlıklı olarak emek yoğun sektörler temelinde dışa açılmasının temelinde, 1980’li yıllarla birlikte gündeme gelen ve kalkınmayı giderek bir iktisat politikası hedefi olmaktan çıkararak, neo-liberal yeniden yapılanma politikalarının “piyasacı” kaynak tahsis sürecinde aranmalıdır. Kalkınmacı Keynesgil Paradigma “altın çağ” boyunca kaynak tahsisine ilişkin müdahaleleri statik ve dinamik etkinlik çerçevesinde ele almış, piyasa mekanizmasının kaynak tahsisini etkin gerçekleştirmediği, piyasa başarısızlıkları (market failure) (dışsal ekonomiler, kamusal mallar, eksik veya çalışmayan piyasalar vs.) durumunda statik etkinliği gerçekleştirmek için kamu müdahalesini öngörmüştür. Keynesgil paradigmanda dinamik etkinlik ise, yapısal değişme, sanayileşme, teknolojik gelişme amaçlarını sağlamak için başvurulan müdahaleleri içermiştir. Türkiye ekonomisinde 1980 öncesi dönemde statik etkinlik fazla önemli olmamış, ağırlıklı olarak dinamik etkinlik belirleyici olmuştur. Türkiye ekonomisinde 1980’li yıllarla birlikte, sanayileşme (kalkınma) sürecinde gözlenen olumsuzlukların temelinde, neo-liberal yeniden yapılanma politikaları ile birlikte, sanayileşme, teknolojik gelişme ve yapısal değişmeyi sağlayacak iktisat politikalarının önemsizleştirilmesi veya gündemden düşmüş olması merkezi önemde rol oynamıştır.

Türkiye gibi yarı-sanayileşmiş bir ekonominin günümüzde karşılaştığı sorunlardan biri de, uluslararası ekonomik çerçevenin, 1960’lı ve 1970’li yıllarda uluslararası Keynesciliğin sağladığı görece uygun iktisadi iklime göre daha elverişsiz koşullar içermesidir. 19. yüzyıl teknolojilerin taklit ve benzeri yollarla kolaylıkla yeniden üretilebildiği, yüksek becerili İngiliz teknisyenlerinin kıta Avrupa’sında çalıştırılması yolu ile emek gücünde içerilmiş teknolojinin kolayca transfer edilebildiği bir dönem idi. XXI. Yüzyılın koşullarında ise teknoloji serbest bir mal olmaktan çıkmış, fikri mülkiyet haklarının kullanımı kısıtlayıcı düzenlemelere bağlanmış, taklit, kopya ve “tersi mühendislik” ile teknoloji transferi oldukça güçleşmiştir (Türel, 2004: 322). İktisatçılar, kalkınma iktisadının geliştiği ilk yıllarda, teknolojiyi esas olarak sabit sermaye yatırımlarına içerilmiş (embodied) teknoloji olarak düşünmüşler, böylelikle sabit sermaye yatırımlarındaki artışın teknolojik gelişmeyi sağlayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşımda teknoloji sabit yatırımlardan ayrı ele alınamayacağından, teknolojinin denetlenmesi ancak sabit sermaye yatırımlarından soyutlanması ile mümkün olabilmıştır.

Başka bir deyişle, teknoloji üzerinde merkez ülkelerin denetimini sağlayan bu gelişme uluslararası hukuki düzenlemelerle de fikri hakları kontrol altına alma imkanı sağlamış, Uruguay görüşmeleri sonucunda imzalanan Ticarete Konu Olan Fikri Haklar Anlaşması (TRIPS) ile birlikte teknoloji ile ilgili konularda daha korumacı önlemlere gidilerek, önümüzdeki yıllarda çevre ekonomilerinin daha da olumsuz etkilenecekleri görece olumsuz yeni bir dönem başlamıştır.

Sonuç olarak, Türkiye 1980’li yıllarla birlikte, ihracat alanında yüksek bir performans göstererek dünya ekonomisine eklemlenmiştir. 1970’li yılların sonunda toplam ihracatın sadece üçte biri sanayi sektöründe oluşurken, bu oran 2000’li yıllarda %90’a ulaşmıştır. 1980’li yıllarda sanayi ihracatında gözlenen bu çarpıcı gelişme “dışa açık” ekonominin mucizevî başarısı olarak sunulsa da, ihracat artışını önceleyen birçok faktörün etkili olduğu görülmektedir. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir:

1) İthal ikameci sanayileşme stratejisi boyunca uygulanan sanayileşme politikaları sonucunda imalat sanayinin üretim yapısı değişmiş (çeşitlenmiş), ihracat için önemli bir altyapı ve baz oluşmuştur. Dokuma, cam, demir-çelik gibi sektörlerde 1930’lu yıllarda elde edilen gelişme, 1960’lı yıllarda daha da güçlenmiş, 1980’li yıllarda ihracat artışının kaynağını söz konusu sektörler oluşturmuştur. Başka bir deyişle, ithal ikamesi politikalar ihracat artışını büyük ölçüde önceleyip, bir ön aşama oluşturmuştur.

2) İthal ikameci sanayileşme stratejisinin 1970’li yılların sonunda karşılaştığı ödemeler dengesi krizi ile birlikte ithalat kapasitesinin de sonuna gelinmiş, bunun sonucunda sanayide kullanılmayan ve/veya çok düşük kapasite kullanım oranları ile çalışan önemli bir atıl kapasite sorunu ortaya çıkmıştır. 24 Ocak 1980 Programı ile gündeme gelen sıkı para ve maliye politikaları iç talebi önemli ölçüde kısararak ve ihracatı da tüm serbest piyasa söylemine rağmen önemli ölçüde teşvik ederek firmaları ihracata özendirmiştir.

3) İhracatı artırmak için göreceli fiyat değişmelerinden, özellikle de düşük ücret politikasından önemli ölçüde yararlanılmış, ancak sanayinin sonraki dönemde ihracat performansını olumsuz etkileyecek olan teknolojik gelişmeler sağlanamamıştır.

4) Reel ücretler ve tarımın ticaret hadleri dramatik ölçülerde düşürülürken, ulusal paranın değeri de önemli ölçüde düşürülmüştür. İhracat artışının (rekabet gücünün) uzun dönemde temel unsuru olan işgücü verimliliğinde önemli gelişmelerin sağlanamaması sonucunda 2000’li yıllarda ihracat performansı kalıcı ve dinamik bir platoya oturmadığı gibi, ihracatın kompozisyonu geleneksel sektörlerin dışına çıkamamıştır. Başka bir deyişle, düşük ücretlere dayalı bir ihracat stratejisi, temel olarak emek-yoğun

sektörlere dayanmakta, teknolojik gelişmeyi özendirecek bir sektörel gelişme gündeme gelmemektedir³¹. Türkiye 2000'li yıllara gelindiğinde, emek-yoğun, düşük teknoloji içerikli mallar ihracatçısı bir ülke konumundan çıkamamış, emek-yoğun sektörlerin payı 1990-2005 döneminin ortalaması olarak %45'ler gibi yüksek bir oranda tespit edilmiştir. Bu bağlamda, ülkemizin son yıllarda yaşadığı cari açık sorununa, sanayinin üretim ve dış ticaret yapısında köklü değişiklikler yapmadan kalıcı çözümler bulmak mümkün gözükmemektedir.

5) İthal ikameci ve dışa açık birikim modelleri altında ara ve yatırım mallarının toplam ithalat içerisindeki payları incelendiğinde, 1970 yılında toplam ithalat içerisinde yatırım malları %47.1 ve ara malları %47.9 oranında bir paya sahip iken, 2005 yılına gelindiğinde yatırım mallarının payı %17.4'e düşmüş, ara mallarının payı ise %70.1'e yükselmiştir. Dışa açık birikim modelinde, yatırım malı sanayinin ithal ikamesi yolu ile kurulmadığı göz önüne alınırsa, bu olgu Türkiye ekonomisinde dışa açık birikim modeli altında gündeme gelen ihracat artışlarının yeni yatırım kapasitelerinin yaratılmasından ziyade, ara malı ithalatı artışı yolu ile kapasite kullanım oranlarının artışlarına dayalı geliştiğini, bunun da cari açık üzerinde olumsuz etkide bulunduğunu göstermektedir.

³¹ 1980'li yılların başında Türkiye'nin üretim ve ihracat yapısının, karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde emek ve kaynak yoğun sektörlerle dayalı gelişmesi gerektiği Dünya Bankası raporunda da açıkça belirtilmektedir. Raporda Türkiye'nin uzmanlaşması gereken sektörler ve bunların gerekçesi şöyle ifade edilmektedir: "...işlenmiş gıda, dokuma ve giyim, deri, ayakkabı ve deri ürünleri, mobilya ve orman ürünleri, hafif mühendislik sanayi ürünleri, sanai cihazlar v.b gibi Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğünden yararlanabileceği sanayilerin geliştirilmesi için kayda değer bir potansiyel bulunmaktadır. Bütün bu sanayilerin ortak özellikleri vardır: Bunlar, proses gerektirmeyen (non-process) sanayilerdir. Küçük ve orta ölçek (liderler) ve dolayısıyla mevcut işletmelerin evrimi ile oluşturulabilirler. Sermaye yoğunlukları düşük, dolayısıyla istihdam yaratma özellikleri yüksektir, pek çoğu, ustalık veya ince el emeği, basit montaj, karma ve son işlem (finishing) gibi birbirinden ayrılabilen imalat faaliyetlerinden oluşur ve büyük sanayileri tamamlayıcı niteliktedir (aktaran Türel, 1982:185)". Türel, Dünya Bankası Raporu'ndan bu alıntıyı yaptıktan sonra, Dünya Bankası'nın bu yaklaşımına şu temel eleştiriyi getiriyor: "...Türkiye'ye hafif tüketim malı sanayilerinden, çok uluslu şirketlerin taşeronluğundan ve manüfaktür aşamasını geçmemiş «mühendislik» dallarından öte bir sınaî gelecek yakıştıramayan bu satırların gelişme iktisadı ile uğraşanlar için çok ilginç ve öğretici olduğunu sanıyoruz (Türel, 1982:185)". Ne yazık, Türkiye sanayinin günümüzde geldiği bu aşama, Dünya Bankası'nın öngördüğü uluslararası uzmanlaşma hedefleri ile genel olarak örtüşmekte, Türel'in o günlerde Dünya Bankası'na yönelik eleştirilerini haklı çıkarmaktadır. Oysa, ithal ikamesini daha ileri bir noktaya taşımayı planlayan 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1979-1983) hedefleri incelendiğinde, Dünya Bankası ve IMF'nin piyasacı önlemlerinden oldukça farklı çözümler ve hedefler içerdiği görülmektedir. Plan, Türkiye ekonomisinin kalkınmasını sanayileşme politikalarına dayandırarak, Türkiye'nin ara malları üretiminde önemli bir gelişme kaydettiğini tespit ederek, sanayileşmenin daha ileri bir aşamaya (yatırım malları) geçişini hedeflemiştir. Ancak, merkez ülkelerin üst yapı kurumlarından Dünya Bankası ve IMF Türkiye'nin bu hedeflerinden vazgeçmesini srrarla vurgulayarak, sanayileşme (kalkınma) perspektifi olmayan, "serbest piyasa" eksenli 24 Ocak İstikrar Programı'nı dayatmıştır.

6) Sürdürülebilir bir dış ticaret ve cari açık için dış ticaret stratejisinin ana eksenini, düşük katma değerli geleneksel sektörlerden, yüksek katma değer üreten, teknoloji düzeyi yüksek (talep artış hızının yüksek olduğu) sektörlerle yönelik yeniden yapılandırmaya, teknolojiye sağlanacak gelişmeler sayesinde elde edilecek verimlilik artışlarına (rekabet gücüne) dayalı olmalıdır. Başka bir deyişle, söz konusu strateji “üretim yapısını hızla değiştirerek, üretken sermaye stokunu nitel bir değişmeye uğratacak teknolojik değişimde, yeni ürünlerde, yeni üretim süreçlerinde, yeni tüketim alışkanlıklarında (Türel, 1989: 354)” ifadesini bulmalıdır. Türkiye'nin yakın bir gelecekte üretim yapısını teknolojik içeriği ve katma değeri yüksek sektörlerle kanallı edememesi durumunda, rekabet gücünde ve ihracat gelirlerinde önemli açmazlarla karşı karşıya kalacak, dış açık ve cari açık sorunu daha kaygı verici bir noktaya ulaşabilecektir. Diğer yandan, Türkiye'nin son 20-25 yıllık deneyimi göz önüne alındığında, bu gelişmenin piyasa aktörlerince kendiliğinden gerçekleştirilemeyeceği de özellikle belirtilmelidir.

4. Sonuç

Türkiye'de 1980'li yıllarda gündeme gelen yeniden yapılanma politikaları ülkenin üretim deseninde önemli dönüşümler gerçekleştirilememiş, bunun sonucunda dış ticaretin ve üretimin yapısı geleneksel sektörlerin dışına fazla çıkamamıştır. Bu gelişme üretimin ithalata bağımlılığını artırırken, 1990'lı yıllarda gündeme gelen politikalar Türkiye ekonomisinin dışa bağımlılığını daha da artırarak ulusal üretim yapısı ve cari açık üzerinde son derece olumsuz etkiler yaratmıştır/yaratmaktadır.

Türkiye gelinen bu noktada, 1980'li yıllarla gündeme gelen yeniden yapılanma politikalarının olumsuz etkilerini giderecek yeni bir kalkınma seçeneği ile karşı karşıya bulunmaktadır. Başka bir deyişle, dışa açık ekonominin olumsuz sonuçlarını gözden geçirerek, dışa bağımlılığı azaltıcı politikaları yeniden düşünmek ve buna uygun iktisat politikalarını şimdiden kurgulamak durumundadır. Kuşkusuz bunun gerçekleşmesi ise her şeyden önce, yeni bir kalkınma paradigması çerçevesinde, ulusal kalkınma stratejisinin hazırlanıp uygulanmasına bağlı bulunmaktadır.

Kaynakça

Akbank (1980), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, İstanbul: Akbank Kültür Yayınları.

Akyüz, Yılmaz, (2006), “Makroekonomik ve Finansal Politikalar: İstikrar, Büyüme ve İstihdam Üzerindeki Etkileri”, Tuncer Bulutay (ed.), Nejat Bengül'e Armağan, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 71-99.

Alam, Mohammad. S (1989), *Governments and Markets in Economic Development Strategies: Lessons From Korea, Taiwan and Japan*, New York: Praeger Publishers.

Alpar, Cem (1980), *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma* (3. Baskı), Ankara: Turhan Yayınları.

Altok, Metin (1998), "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 25(2), 245-274.

—(2002), "Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz", *Praksis*, 5, 77-131.

Arın, Tülay (1986), "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye", *11.Tez Kitap Dizisi*, 3, 86-125.

—(2003), "Türkiye'de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim İle Reel Birikimin Birbirinden Kopması", Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses ve Erinç Yeldan (der.), *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, Korkut Boratav'a Armağan, İstanbul: İletişim Yayınları, 569-609.

Avcıoğlu, Doğan (1969), *Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)* (4.Baskım), Cilt: II, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu (BSB) (2007), *2007 İlyazında Dünya ve Türkiye Ekonomisine Bakış*, www.bagimsizsosyalbilimciler.org

Başkaya, Fikret (1986), *Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi, Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına* (1. Baskı), Ankara: Birlik Yayınları

Bhaduri, Amit ve Stephan Marglin (1990), "Unemployment and the Real Wage:The Economic Basis for Contesting Political Ideologies", *Cambridge Journal of Economics*, (14), 375-393.

Bina, Cyrus ve Behzad Yaghmanian (1991), "Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital", *Capital& Class*, 43, 107-130.

Blecker, Robert. A (1989), "International Competition, Income Distribution and Economic Growth", *Cambridge Journal of Economics*, 13, 395-412.

Boratav, Korkut ve Ergun Türkcan (ed.) (1993), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler, İktisat Politikası Seçenekler* (1.Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Boratav, Korkut, Oktar Türel ve Erinç Yeldan (1996), "Dilemmas of Structural Adjustment and Environmental Polices under Instability: Post-1980 Turkey", *World Development*, 24(2), 373-393.

Boratav, Korkut (1983), "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar", *Yapıt*, 46'1,7-18.

—(2003), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002* (7. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi.

—(2005), "Emperyalist Sistemde Metropoller ve Çevre Arasındaki İlişkilerde Bazı Yeni Değişiklikler", *Yeni Emperyalizmin Ekonomisi*, Erinç Yeldan (der.), İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi, 32-46.

—(2006), "Ekonomik Bağımlılığın Göstergeleri ve Analizi", T.C İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı Bildiriler Kitabı*, 27-42.

—(2007), *Dünya Ekonomisinde Değişimler ve Türkiye'ye Yansımaları*, www.bagimsizsosyalbilimciler.org

Börtüçene, İcen (1979), "Ekonomik Önlemler Üzerine Bazı Düşünceler", *Ülke*, 7, 11-40.

Chandrasekhar, C.P(2006), "Küresel Ekonomide Ekonomik Karşılıklı Bağımlılık ve İstikrarsızlık",

- Ceyhan Gürkan, Özlem Taştan ve Oktar Türel (ed.), *Küreselleşmeye Güney'den Tepkiler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Chang, Ha-Joon (2003), *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü* (1.Baskı), Ankara: İletişim Yayınları.
- Çeçen, A. Aydın, A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel (1996), *Türkiye'de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz* (3.Baskı), İstanbul: Ege Yayınları.
- DPT (1979), *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Yayın No, DPT:1664, Ankara: DPT Yayınları
- Doğruel, Fatma ve A.Suut Doğruel (2006), *Bıçak Sırtında Büyüme ve İstikrar*, Arjantin, Brezilya, İsrail, Meksika ve Türkiye Deneyimleri (1.Baskı), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ebiri, Kutlay (1980), "Turkish Apertura", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 7(3/4), 209-254.
- Ebiri, Kutlay, Zeynep Bozkurt ve Aydın Çulfaz (1977), *Türkiye İmalat Sanayinde Sermaye ve İşgücü*, Ankara: DPT Raporu:1624-SPD:303.
- Eralp, Atilla (1981), "Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel Sayısı, 613-633.
- Eser, Uğur (1993), *Türkiye'de Sanayileşme* (1.Basım), Ankara: İmge Kitabevi.
- Eşiyok, B. Ali (2001a), *Türkiye Ekonomisinde Sabit Sermaye Yatırımlarının Gelişimi ve İhracatı Yapısı*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-01-5-10, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası
- (2001b), *Dünya Rekabet Gücü İçerisinde Türkiye'nin Yeri*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-01-4-7, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası.
- (2002), *Türkiye Ekonomisinde İhracata Dayalı Büyüme Modeli ve İmalat Sanayinin Yapısı*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-02-6-15, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası.
- (2003), *Kalkınma Sürecinde İstihdam, Birikim, Büyüme ve Sektörel Gelişme Dinamikleri*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü Yayını, GA-03-8-16, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası
- (2005), "Kalkınma Stratejileri Çerçevesinde Türkiye İmalat Sanayinde Bölüşüm, Büyüme ve Birikim", *Finans-Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 491,61-74.
- (2007), "Türkiye Ekonomisinde Sabit Yatırımlar, Sabit Sermaye Birikimi, Görelî Fiyatlar, Tasarruflar ve Büyüme", *Mülkiye*, 254, 195-246.
- Freund, Caroline (2005), "Current Account Adjustment in Industrial Countries", *Journal of International Monetary and Finance*, 24, 1278-1298.
- Gülalp, Haldun (1980), "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 7(1/2), 37-66.
- (1981), "Gelişme Stratejileri Tartışması: Bir Eleştiriye Yanıt", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 8(3/4), 755-771
- (1987), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri* (2. Baskı), Ankara: Yurt Yayınları.
- (1993), *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, (1. Baskı), İstanbul: Belge Yayınları.
- Hirschman, Albert O (1968), "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America", *Quarterly Journal of Economics*, 82(1), 1-32.

- Johnson, Chalmers (1987) "Political Institutions and Economic Performance: The Government-Business Relationship in Japan, South Korea and Taiwan" Frederic C.Deyo (ed.), in the Political Economy of the New Asian Industrialism, Cornell University Press, 136-164.
- Kalecki, Michal (1971), Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-1970, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kazgan, Gülten (1985), Ekonomide Dışa Açık Büyüme (1.Baskı), İstanbul: Altın Kitaplar.
- (1999), Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye (1.Basım), İstanbul: Altın Kitaplar.
- Keyder, Çağlar (1981), "Kriz Üzerine Notlar", Toplum ve Bilim, 14, 3-43.
- (1987), "İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Çelişkileri", Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 13-36.
- (1999), Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (1.Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları..
- Korum, Uğur (1977), Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme, Ankara: SBF Yayını.
- Köymen, Oya (2007), Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya (1.Baskı), İstanbul: Yordam Kitap.
- Krueger, Anne. O (1974), Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey, New York: National Bureau of Economic Research.
- Kumar, Krishan (1999) Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları (1.Baskı), Ankara: Dost Kitabevi.
- Küçük, Yalçın (1985), Planlama, Kalkınma ve Türkiye (1.Baskı), Ankara: Tekin Yayınevi.
- (1992), Türkiye Üzerine Tezler (1908-1998) Beşinci Kitap (1.Baskı), Ankara: Tekin Yayınevi.
- Lipietz, Alain (1982), "Towards Global Fordism?", New Left Review, 132, 33-47.
- Lall, Sanjaya (2000), "Turkish Performance in Exporting Manufactures: A Comparative Structural Analysis", QEH Working Papers, Oxford University.
- McKinnon, Ronald (1973), Money and Capital in Economic Development, Washington D.C. : The Brookings Institution.
- Rodrik, Dani (2006), "The Social Cost of Foreign Exchange Reserves", International Economic Journal, 20(3), 253-266.
- OECD (1963), Economic Surveys:Turkey, Paris.
- (1966), Economic Surveys:Turkey, Paris.
- Olgun, Hasan (1980), "Türkiye'de İthal İkamesi ve Dışa Açılma:Eleştiri", ODTÜ Gelişme Dergisi, 7, (3/4), 377-393.
- (1981), "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma, İkinci Eleştiri", ODTÜ Gelişme Dergisi, 8 (3/4), 777-795.
- Oyan, Oğuz (1998), Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye? (2.Baskı), Ankara:İmaj.
- Shaw, Edwards. S (1973), Financial Deepening in Economic Development, London:Oxford University Press
- Somçağ, Selim (2006), Türkiye'nin Ekonomik Krizi, Oluşumu ve Çıkış Yolları (1.Baskı), Ankara:2006 Yayınevi.

- Soyak, Alkan (1999), "Planlı Dönemde Sanayileşme", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere , İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 167-181
- Sönmez, Atilla (1999), "Türkiye'de 1950 Sonrası Sanayileşme Politikası Üzerine Gözlemler", Bilanço 2 1923-1998, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 59-11
- Sönmez, Mustafa (1980), Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 24 Ocak Kararları ve Sonrası (1.Baskı), İstanbul: Belge Yayınları.
- (1986), Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 12 Eylül ve Sonrasının Ekonomi Politikası (2.Baskı), İstanbul: Belge Yayınları.
- Sönmez, Sinan (2005), "Küresel Düzendeki Dünya Ekonomisi: Bir Çözümleme Çerçevesi", İktisat Dergisi, 459-460, 15-31.
- Şahinkaya, Serdar (1992), "Türkiye İmalat Sanayinde Kâr Haddi Üzerine Bir Not", Onbirinci Tez Kitap Dizisi, 1992/1, 225-230.
- (1999), Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları, "Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği", Tezler Dizisi:7, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Şenses, Fikret, Erol Taymaz (2003), "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor?Ne Olmalı", A.Haşim Köse, Fikret Şenses ve Erinç Yeldan (der.), İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan, İstanbul: İletişim Yayınları, 429-461.
- Taylor, Lance (1985), "A Stagnationist Model of Economic Growth", Cambridge Journal of Economics, 9, 383-403.
- Taymaz, Erol (1998), "Türkiye İmalat Sanayinde Teknolojik Değişme ve İstihdam", Tuncer Bulutay (der.), Teknoloji ve İstihdam, Ankara: TÜİK Yayınları, 181-217.
- Türel, Oktar (1982), "Seksenbeş'e Doğru", Cevdet Erdost (ed.), IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye, Ankara: Savaş Yayınları, 175-197.
- (1987), "Türkiye'de Sanayinin Gelişimine Genel Bakış", 1987 Sanayi Kongresi Bildirileri, Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayını, 1-22.
- (1989), "1980'li Yıllar Türkiye'sinde Büyüme ve İktisadi Konjonktür Üzerine Bir Sentez Denemesi", T. Bulutay (der.), Sadun Aren'e Armağan, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 335-355.
- (2004), "Türkiye'de Merkezi İktisadi Planlama Üzerine Bir Deneme", Selim İlkin, Orhan Silier, Murat Güvenç (ed.), İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 315-347.
- (2007), "Ekonomik Büyüme, Yatırımlar ve Verimlilik", Mülkiye Forumu: "Türkiye Nereye?" Mülkiye, 255, 67-78.
- Tüzün, Gürel (1999), "1950-1960 Döneminde Sanayileşme", 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 147-181.
- Usman, Murat (1991), "Türk İmalat Sanayinde Kâr Haddi", Onbirinci Tez Kitap Dizisi, 150-157.
- Weiss, Linda ve John M. Hobson (1999), Devletler ve Ekonomik Kalkınma, Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz (1.Baskı), Ankara: Dost Kitabevi.
- Williamson, John (2000), "What Should The World Bank Think about the Washington Consensus?", The World Bank Research Observer, 15(2), 251-264.
- Yeldan, Erinç (2001), Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, Bölüşüm, Birikim ve Büyüme (7.Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.

—(2006), “2001 Krizi Sonrasında Türkiye:Dış Borçlanma ve Spekülasyona Dayalı Büyüme Çözülürken”, Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı Bildiriler Kitabı, T.C İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Malatya: İnönü Üniversitesi Basımevi, 161-190.

Yenal, Oktay (1999), Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı (1.Baskı), Ankara:T. İş Bankası Kültür Yayınları.

Yentürk, Nurhan (1996), “Impacts of Capital Inflows on Saving and Investment: A Comparison of Turkey and Latin American Countries”, METU Studies in Development, 23(1), 151-169.

Uras, Güngör (1979), Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları (1.Baskı), İstanbul: İktisadi Yayınlar.